

Міністерство освіти і науки України
Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира
Винниченка

КОЛОНІАЛІЗМ В ІСТОРІЇ КРАЇН СХОДУ (АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ)

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

УПОРЯДНИК:
О. КОВАЛЬКОВ

КІРОВОГРАД, 2014

ББК 63.3(0)6 я73

К 61

УДК 9(М)7

Колоніалізм в історії країн Сходу (Актуальні проблеми вивчення):
Навчально-методичний посібник / Упор. О. Ковальков. – Кіровоград: ПП
“Центр оперативної поліграфії “Авангард”, 2014 р.

У навчально-методичному посібнику, адресованому студентам факультету історії та права, а також вчителям, науковцям та усім, хто цікавиться історією народів Азії та Африки в новий та новітній час, узагальнено сучасні підходи до вивчення проблем виникнення, становлення, розвитку, особливостей функціонування, кризи та розпаду світової колоніальної системи та її вплив на розвиток східних цивілізацій. Окремо розглянуто основні шляхи та тенденції розвитку країн Азії та Африки після завершення процесу деколонізації.

Рецензенти: *В.М. Даниленко*

О.І. Бабак

д.і.н., проф., провідний науковий співробітник відділу зарубіжних джерел Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ к.і.н., доц. кафедри всесвітньої Історії Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка

Рекомендовано до друку засіданням кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка (протокол №4 від 28 листопада 2014р.).

© *О.Ковальков, 2014*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. Виникнення та розвиток колоніальної системи	6
РОЗДІЛ 2. Криза колоніальної системи. Основні колоніальні імперії в міжвоєнний період	37
РОЗДІЛ 3. Розпад колоніальної системи. Вибір шляхів розвитку країнами, що звільнилися	59
СПИСОК РЕКОМЕНОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	92

ПЕРЕДМОВА

Навчальна дисципліна “Нова та Новітня історія країн Азії та Африки” належить до числа базових навчальних курсів у фаховій підготовці майбутнього вчителя історії середньої школи. Вона викладається на факультеті історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка на III – IV курсах у програмі підготовки за освітньо-кваліфікаційним рівнем “бакалавр”. Ця навчальна дисципліна тісно пов’язана із Новою історією країн Європи та Америки, Новітньою історією країн Європи та Америки, а також з Історією слов’янських народів. Окрім основних завдань (вивчення закономірностей історичного розвитку держав Азії та Африки в нову та новітню добу, особливостей політичної системи, суспільного і соціально-економічного розвитку, матеріальної та духовної культури регіону) вивчення та засвоєння студентами цієї навчальної дисципліни покликане виховати у майбутнього фахівця толерантного ставлення до багатонаціонального, багатомовного та поліконфесійного світу. Особливо актуальною є така постановка питання в умовах, коли і сьогодні у всесвітній історії домінуючими залишаються європоцентристський підхід, європоцентристська періодизація історії людства тощо.

З-посеред тем, котрі мають засвоїти студенти у ході вивчення навчальної дисципліни “Нова та Новітня історія країн Азії та Африки”, ключове місце посідає проблема колоніалізму. Основним змістом історії країн Азії та Африки в новий час є процес становлення світової колоніальної системи, коли величезні регіони Сходу перетворилися на підлеглу периферію декількох європейських метрополій. Разом із цим, саме завдяки цьому вперше відбувалося формування єдиного світового економічного та геополітичного простору. Перша половина ХХ століття (період між двома світовими війнами) став часом кризи класичної колоніальної системи, і саме цей процес став стрижнем історії країн Сходу в перший період новітньої історії. Повоєнний же період став часом розпаду колоніальної системи (деколонізації), постання на її місці нових держав, вибору ними шляхів подальшого розвитку і пошуку нових форматів відносин із колишніми метрополіями і великими державами.

Вивчення кожної з трьох частин курсу “Нова та Новітня історія країн Азії та Африки” розпочинається з розгляду методологічно-теоретичних проблем, пов’язаних із виникненням, розвитком, кризою та розпадом колоніальної системи на відповідному відтинку світової історії. Від успішного засвоєння цих тем залежить ефективність подальшого вивчення закономірностей історичного розвитку окремих країн і регіонів у той чи інший проміжок часу.

Підготовка цих тем, як засвідчує практика, містить у собі низку труднощів для студентів, особливо третього курсу. Пов’язане це передусім із різноманіттям підходів до розв’язання окремих аспектів проблеми, котрі склалися історично в радянській (марксистській) і західній, сучасній російській, вітчизняній та зарубіжній історіографіях. Теоретична і методологічна складність розглядуваних проблем вимагає від студента вдумливого та критичного опрацювання чисельних публікацій (монографій, статей у наукових журналах), а також вивчення та аналіз різноманітних,

подекуди діаметрально відмінних, концептуальних та теоретичних побудов. Тому цей навчально-методичний посібник покликаний допомогти студентові у цьому. Слід усе ж розуміти, що це не готовий конспект відповіді на семінарському занятті чи повноцінний підручник. Це скоріше дороговказ, слідування якому має допомогти студентам зорієнтуватися у потоці різнопланової інформації та полегшити якісне засвоєння складних проблем. Цьому сприятиме і список рекомендованої літератури до кожного розділу (читай – теми семінарського заняття), лише творче опрацювання якої може бути запорукою самостійно здобутого якісного знання.

РОЗДІЛ 1

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК КОЛОНІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ

Орієнтовний план вивчення теми

1. Методологія проблеми виникнення та розвитку імперських утворень:
  - а) передумови виникнення імперських утворень;
  - б) суттєві ознаки імперії; класифікація імперій; колоніальна система як окремий тип імперій;
  - в) дискусія щодо еволюції та причин розпаду імперських утворень і колоніальних імперій зокрема.
2. Еволюція колоніальної системи у XVI – XIX ст.:
  - а) порівняльна характеристика країн Сходу і Заходу на початок колоніального проникнення;
  - б) послідовність і особливості утворення основних колоніальних імперій;
  - в) форми колоніальної залежності та експлуатації.
3. Територіально-політичний розподіл афро-азійського світу на кінець Нового часу.

1. Тема утворення, розвитку та розпаду імперських утворень належить до найбільш складних та дискутованих в історіографії методологічних проблем. Ситуацію ускладнює також те, що різні підходи до її розв'язання прямим чином залежать від світоглядно-методологічної та політичної кон'юнктури, котрі існували і продовжують існувати. Тривалий час мали місце серйозні розбіжності у трактуванні аспектів цієї проблеми в західній та марксистській історичних думках. Сьогодні також можна констатувати розходження думок істориків, політологів та суспільствознавців на проблему колоніалізму. Усе вище сказане студенти повинні враховувати при опрацюванні даного питання.

У сучасному розумінні термін “імперія” (а також похідний від нього термін “імперіалізм”) пов'язаний із латинським словом “імператор” і зазвичай асоціюється із ідеями диктаторської влади і примусовими методами управління. В новий час він уперше увійшов в ужиток у Франції в 30-ті роки XIX століття і використовувався стосовно прибічників Наполеонівської імперії.

У наступні десятиліття, передусім з посиленням колоніальної експансії Британії та інших країн, цей термін здобув популярність і вживався як відповідник терміну “колоніалізм”. Нам межі XIX – XX століть імперіалізм став розглядатися як особлива стадія розвитку капіталізму, котрій притаманні жорстока експлуатація нижчих класів всередині країни і посилення боротьби за перерозподіл світу на міжнародній арені. Особливо виразно таке тлумачення імперіалізму знайшло

відображення в марксистській, а пізніше – в марксистсько-ленінській суспільно-політичній думці.

При визначенні *імперії* в сучасній літературі поширеними є два основні підходи:

– з юридичної та політологічної точки зору *імперію можна визначити як монархічну державу на чолі з імператором*; “імперія”, таким чином, виступає характеристикою форми правління;

– *імперію також можна визначити як державу, котра встановила панування над колоніями та залежними територіями*; такий підхід характеризує передусім формат відносин між різними частинами державного утворення.

З історичної точки зору перший підхід не є універсальним, оскільки Рим мав залежні території ще до встановлення одноосібної влади імператора, а Франція, будучи впродовж майже всього XIX і XX століття за формою правління республікою, мала значні колоніальні володіння. Тому, на нашу думку, другий підхід є більш функціональним. Тому ми пропонуємо визначити *імперію як велике геополітичне утворення, котре складається з центру (метрополії) та периферії (колонії, залежні території тощо), при цьому центр підпорядковує собі периферію*. Під таке формулювання потрапляють усі імперські утворення, котрі знає світова історія.

Тенденція до створення великих імперських утворень притаманна усім періодам світової історії. Можна говорити, що імперія як форма політичної організації країн і народів існувала мало не з початку історії людства. Такими були імперії Стародавнього Світу (Єгипет Нового царства, держава Ахеменідів, Ассирія, Імперія Александра Македонського, Римська імперія), доби Середньовіччя (Імперія Карла Великого, Священна Римська імперія німецької нації), імперії Нового часу (імперія Габсбургів, усі колоніальні імперії) та Новітньої доби. Саме через це сучасні дослідники ставлять під сумнів ленінську сентенцію про імперіалізм як стадію розвитку капіталізму, називаючи її антинауковою.

Ми цілком поділяємо тезу Л.Б. Алаєва про те, що кожна імперія унікальна, утворюється внаслідок поєднання неповторної групи факторів. При цьому можна говорити про наявність певних універсальних рис, котрі притаманні усім (чи переважній більшості) імперій. Зупинимося на характеристиці основних із них.

1) Імперії, як це випливає із визначення, характеризуються *значними територіями*, котрі значно переважають площі “середньостатистичних” держав.

2) У більшості випадків імперія – це держава, *націлена на зовнішню експансію*, окрім цього, імперії частіше всього й виникають внаслідок такої експансії.

3) Невід’ємною рисою імперії є *домінування центра над периферією*. Центр підпорядковує собі периферію, використовує її ресурси задля задоволення власних потреб.

4) Імперії є державами *поліетнічними*, при цьому слід говорити про мовну, культурну, релігійну та навіть цивілізаційну різноманітність і строкатість населення імперій.

5) Імперії притаманна *нерівномірність розвитку географічного простору*, за якою центр (метрополія) переважає периферію.

6) Імперії притаманний **універсалізм**, що реалізовується у перенесенні системи адміністрування, інститутів, ідеології, навіть традицій містобудування із центру на периферію. Разом із цим формується ідея **замкнутості** і **протиставлення** імперії зовнішньому світові, ідея **виключності** імперії.

7) Ще однією ознакою імперії можна вважати **ієрархічну побудову імперських інститутів**. Складові імперії різні за своїм статусом і формують своєрідну “табелю про ранги”. На вищому щаблі знаходиться власне метрополія. Елементи периферії ж не є однорідними. Так, домініони Британської імперії мали привілейований статус, а Індія як колонія мала відмінний статус від, скажімо, колонії Золотий Берег. Так само ієрархічною була і соціальна структура імперії. Представник метрополії, незалежно від станової приналежності, завжди знаходився на вищому щаблі соціальної драбини. Проте населення колоній також не було однорідним. Критерієм соціального статусу представника населення периферії зазвичай була лояльність до метрополії, а також включеність до колоніальної системи управління.

8) Для імперії притаманна **значна роль армії та силових структур** у її функціонуванні. При цьому роль цих інститутів є визначальною як на стадії творення імперії, так і на стадії розвитку, оскільки саме на них покладалася основна функція збереження цілісності імперії.

9) Особливим атрибутом імперії є вироблення **імперської ідеології** та формування **імперської свідомості**. Під **імперською ідеологією** зазвичай розуміють комплекс ідейних концепцій, котрі висуваються правлячими колами держави задля обґрунтування імперської політики. Прикладами можуть бути і ідея несення культури і цивілізації варварському світу в Стародавньому Римі, і триєдина “теорія офіційної народності” в Російській імперії, і доктрина лузотропікалізму в Португалії. Кожна імперія виробляла власний варіант імперської ідеології, при цьому будь-яка імперська ідеологія містить ідеї універсалізму, обраності та замкненості імперського утворення. Імперська ідеологія спрямована як до зовнішнього світу, так і до населення власної держави. Результатом дії ефективною імперської ідеології саме на внутрішньому фронті є вироблення **імперської свідомості** – укорінене в імперському народі уявлення про свої виключні якості, про обраність, наявність історичної місії. Вироблення та плекання масової імперської свідомості необхідне як для творення імперії, так і для її збереження. З імперською свідомістю нерозривно пов’язане **імперське мислення** – переконаність народу – творця імперії у своєму природному праві використовувати ресурси периферії на власну користь і у духовній неповноцінності провінцій. Подолання таких стереотипів зазвичай є доволі болісним та тривалим процесом, і воно особливо загострюється на тлі кризи та розпаду імперських утворень.

Дослідники виділяють **дві стратегії згуртування народів імперії**, що склалися історично:

– т.з. **“ассирійська”**, коли за основу береться курс на створення єдиного народу через асиміляційну політику, насадження єдиної ідеології (релігії), мови тощо;

– т.з. **“ахеменідська”**, за якої кожен народ зберігає свою культурну, мовну, релігійну тощо самобутність.

Відповідно до цього виокремлюють *два типи цілісності імперії*:

– *органічна цілісність*; це система, елементи якої знаходяться у певному узгодженому поєднанні, взаємодії і взаємозалежності; прикладами можуть бути колоніальні імперії, котрі формували єдиний господарський механізм, при чому кожен елемент імперії був відповідальний за виконання певної функції у цій злагодженій системі; такі імперії більш стійкі і довготривалі;

– *неорганічна цілісність*; імперська система в такому разі є скоріше конгломератом не пов'язаних між собою елементів; це менш стійкі і недовговічні імперські утворення (кочові імперії).

На думку ряду дослідників (О.В. Зотов), імперії історично тяжіли або до унітаризму, або до федеративності, або ж до конфедеративності.

– *Унітарна модель* в ідеалі являла собою централізовану бюрократичну багатонаціональну державу (Китайська імперія).

– *Федеративна модель* була притаманна Австро-Угорській, Британській, за деякими ознаками – Російській імперії. Складові такої імперії зберігали внутрішню самобутність і автономію, але підпорядковувалися єдиному центрові.

– *Конфедеративна модель*, яка передбачала формальну підлеглість частини великого геополітичного утворення центрові. Прикладом вчений вважає Священну Римську імперію німецької нації.

Напевне, що у чистому вигляді жодної із цих моделей не існувало.

З приводу класифікації імперських утворень, то в сучасній історичній науці існує декілька підходів, визначені передусім різними критеріями типологізації. Так, М.М. Крадін поділяє імперії на *ранні* і *пізні*. При цьому критерієм виступає ступінь інтегрованості частин імперій. На думку вченого, цей ступінь був набагато слабшим для імперій Стародавнього світу та доби середньовіччя. Проте такий підхід, на нашу думку, ігнорує найбільш суттєву характеристику імперії, а саме механізм підпорядкування та взаємодії між метрополією та периферією.

Відомий сходознавець І.М. Дьяконов пропонує наступну класифікацію:

– *колоніальні імперії*;

– *континентальні імперії*, центр і периферія яких розташовані в межах одного континенту;

– *неформальні імперії*, котрі являють собою не державні утворення, а різні общини і товариства і характерні для ранніх етапів всесвітньої історії.

Дана класифікація сучасними істориками також визнається як не зовсім вдала і не логічна. Виходячи з визначення імперії з позиції механізмів підпорядкування та взаємодії між центром та периферією, на нашу думку, найбільш вдалою є наступна класифікація, згідно якої імперії поділяються на:

– *культурно-конфесійні*, коли основним зв'язуючим елементом між складовими імперії виступає єдина релігійно-ідеологічна парадигма (конфуціанство для Китаю, православ'я для Візантійської імперії, іслам для Арабського халіфату й імперії Османа тощо);

– **військові**, коли в творенні імперій ключова роль відводиться армії, а в утриманні підкорених територій – військово-адміністративним механізмам (Римська імперія, Російська імперія);

– **економічні**, коли основною метою творення та функціонування імперських утворень є здобуття економічної вигоди для метрополії (Британська та інші колоніальні імперії).

Така класифікація здатна охопити практично усі імперські утворення, котрі існували впродовж історичного розвитку людства, є універсальною та системною. Як бачимо, **колоніальні імперії** тут виступають окремим типом імперій. Вони виникли на рубежі середньовіччя і нового часу і проіснували до середини ХХ століття. Для колоніальної імперії притаманним є повне домінування центру (метрополії) над периферією (колоніями, домініонами, залежними територіями), тобто нерівномірність розвитку географічного простору, проте простір цей, в силу об'єктивних обставин, функціонує як єдине ціле. При цьому слід мати на увазі, що **в основі функціонування колоніальної імперії лежить колоніальна експлуатація метрополією периферії**. В основі ж колоніальної експлуатації лежить **нееквівалентний обмін**. У завершеному вигляді периферія за цієї схеми слугує для метрополії джерелом дешевої сировини і робочої сили та ринком збуту готової продукції. Саме різниця у вартості сировини та готової продукції становить економічну доцільність колоніальної імперії, котра в умовах розвитку в метрополіях капіталізму може розглядатися як масштабний бізнес-проект.

Виходячи з того, що будь яке імперське утворення ґрунтується на підпорядкуванні центром периферії, головною історичною передумовою виникнення імперій будь-якого типу є наявність певної нерівності у рівнях розвитку. Саме **нерівність породжує імперії**. При цьому історія знає два основні варіанти розвитку подій:

– коли імперію творить народ, котрий демонструє лише військово-технічну перевагу над підкореним народом (народами), котрі у цілому знаходяться на вищому рівні розвитку (кочові імперії, імперія Цінь в Китаї тощо); за таких умов панівний народ зазвичай переймає цивілізаційні здобутки підкорених народів, частково асимілюється, або ж встановлює жорсткі механізми панування над ними;

– коли імперію творить народ, котрий знаходиться на вищому культурно-цивілізаційному рівні, аніж підкорені народи; за таких обставин панівний етнос “підтягує” підкорені народи, експортуючи їм здобутки власної цивілізації; в окремих випадках він вдається до часткового або повного винищення “нижчих” народів.

Разом із цим, слушним видається твердження, що для об'єднання в ефективну імперію рівень розвитку її складових не має сильно різнитися, адже це завадить виникненню єдності на основі будь-яких зв'язків. У той же час цей рівень не може бути однаковим, оскільки за таких умов неможливим є підпорядкування периферії центрові – основна риса імперського утворення.

В утворенні імперій важливу роль відіграє фактор сили, проте роль її не має абсолютиватися. Якщо говорити про колоніальні імперії, то вони утворювалися внаслідок взаємодії підсистем (територій), різниця між якими не переростає у

протилежність за тією чи іншою соціальною характеристикою – економічною, етнокультурною, духовною тощо. Тому прямі зв'язки, котрі виникають між підсистемами (розподіл праці, єдиний ринок тощо) не завжди є достатньо сильними задля забезпечення цілісності. Слабкість прямих зв'язків компенсується сильними зворотними силами (державно-адміністративний апарат, армія). Очевидно, що чим сильнішими є прямі зв'язки, тим менша роль зворотних і навпаки.

Якщо ж говорити про причини розпаду імперських утворень, то тут слід повернутися до тези про історичну унікальність кожної імперії. Як унікальними є фактори, котрі породжують ту чи іншу імперію, так само і крах імперії є результатом неповторної комбінації історичних чинників. Більшість дослідників сходяться на думці, що будь-яка імперія – феномен, приречений на розпад із самого початку. В ряді випадків поштовхом до розпаду імперії слугувала смерть її творця (імперії Александра Македонського, Карла Великого), зовнішня агресія (завоювання Риму варварами), криза імперської ідеології (СРСР¹) тощо. Усе це ускладнює пошук універсальних узагальнень. Окремо стоїть проблема кризи та розпаду колоніальних імперій як окремого типу імперій. Підсумовуючи наявні підходи,² ми звертаємо увагу на наступні фактори, котрі спричинювали кризу і розпад колоніальних імперій:

– **Фактор зовнішньої агресії**, втрата метрополією лідируючих позицій у світовій політиці. В силу цієї обставини втрачали свої володіння Нідерланди, Іспанія, Португалія, Німеччина, імперія Османа тощо. З цього погляду слушними є слова Б. Франкліна, що “Велика імперія, як і великий пиріг, краще всього об’їдається з країв”;

– **Процес вирівнювання провінцій і центру**, за якого нееквівалентний обмін стає неможливим, частини перетворюються на суперників і імперія розпадається. У цій закономірності полягає уся суперечливість імперської політики, порочне коло, котре має пройти колоніальна імперія. З метою максимальної економічної експлуатації метрополія зацікавлена у господарському і соціальному поступі периферії через розвиток виробничих сил, інфраструктури, соціальної сфери тощо. За сприяння капіталу метрополії в колоніях формується власна ділова еліта, інтелігенція, пролетаріат. Відбувається “ефект підтягування”, коли периферія неухильно скорочує відставання від метрополії. За таких умов конфлікт між інтересами колоній і метрополії стає неминучим. Закономірним є також те, що динаміка “підтягування” прямим чином залежить від рівня розвитку метрополії та змісту її колоніальної політики. Так, динаміка соціально-економічного розвитку британських домініонів та колоній була в рази вищою, ніж темпи розвитку колоній Іспанії чи Португалії. Можна говорити, що саме в цьому “вирівнюванні” є історична місія колоніальних імперій. Тому авторитетні фахівці доводять, що імперії, котрі виконали цю місію, розпадаються відносно безболісно. Прикладом є доля Британської колоніальної імперії, котра трансформувалася в Британську Співдружність націй.

– **Розвиток національної самосвідомості та національно-визвольний рух**. Ряд дослідників, насамперед марксистських, саме у цьому вбачають головну

¹ Дискусії з приводу того, чи вважати СРСР імперією у повному сенсі цього визначення не вщухають і сьогодні. Ми, не вдаючись до аналізу наявних точок зору з цього приводу, зауважимо, що за рядом ознак “першу соціалістичну державу світу” цілком логічно визначати як імперію.

² Див.: Закат імперий // Восток. – 1991. – № 4 – 5.

небезпеку для імперських утворень. Дійсно, чимало залежних територій здобували незалежність у ході національно-визвольних антиколоніальних повстань чи навіть революцій. Проте слід погодитися, що ступінь масовості, згуртованості визвольних рухів, наявність харизматичних лідерів, вироблення національно-визвольної ідеології та ефективних рецептів подальшого державного будівництва багато у чому (якщо не абсолютно) залежить від досягнутого рівня соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку. Показовими є приклади колишніх британських володінь (Північноамериканські колонії, Індія тощо), в яких національно-визвольні рухи мали не лише масову підтримку, але й організаційну та ідеологічну стрункість, підкріплену успіхами соціально-економічного розвитку.

2. На рубежі Нової історії усі провідні держави Старого світу знаходилися приблизно на одному рівні, у той час як народи Сходу стояли на різних стадіях розвитку – від розвинутої державності до додержавного рівня. В одному із останніх академічних видань¹ виділяються наступні типи суспільних організацій на Сході на початку Нового часу:

1) **Феодально-бюрократичні держави:** Японія, Китай, Османська імперія, Корея, В'єтнам, Іран, деякі князівства Могольської Індії; це були авторитарні монархії, деякі з них мали теократичний характер влади. Для держав цієї групи були притаманні розгалужений державно-бюрократичний апарат, ієрархічна управлінська структура з великим числом посадових осіб, висока роль армії.

2) **Патріархальні держави:** Бірма, Сіам, Лаос, Камбоджа, султанати Малаккського півострова, Афганістан, Середньоазійські ханства, Ємен, Хіджаз, країни Магрибу. Усі вони були спадковими монархіями, в яких влада носила теократичний характер. Для таких держав притаманним було:

- слабка централізація;
- часті династійні кризи;
- малорозвинутий бюрократичний апарат;
- велика удільна вага органів самоуправління;
- данницькі відносини з населенням периферійних васальних територій;
- станово-статусний характер соціальної організації.

3) **Потестарні держави:** казахські ханства, деякі арабські султанати, міста-держави в Аравії і на Суматрі. Більшість із них становили родоплемінну периферію феодально-бюрократичних або ж патріархальних держав. Вони були недовговічними. На чолі їх стояли виборні племінні вожді – хани, апарат управління був мінімальний, органи примусу і збройні сили відсутні.

4) Суспільства, які знаходилися на **додержавній стадії розвитку**.

Не зважаючи на таку градацію, дослідники виокремлюють притаманні усім ним спільні риси, які і формують східний тип (шлях) розвитку, на протигагу західному. Серед апологетів цієї концепції можна назвати Л. Васильєва.

---

¹ Див.: История Востока: В 6 т. / Гл. ред. Р.Б. Рыбаков. – Т.4. Восток в новое время (конец XVIII – начало XX в.): Кн. 1. / Отв. ред. Л.Б. Алаев. – М., 2004.

Західний (античний) шлях сформувався в грецьких полісах на основі розвинутих торгівельних зв'язків і мореплавства, які призвели до раннього запанування товарно-грошових відносин і помітного майнового розшарування в середині общини. Саме орієнтоване на ринок приватне індивідуально-сімейне товарне виробництво стало основою економіки. За таких умов формувалася базована на общинному самоуправлінні і політична організація суспільства: у політичному житті приймав участь кожен незалежний власник. Саме це стало необхідною передумовою формування інституту громадянства. Саме на захист інтересів громадян була спрямована і правова структура держави.

Східний же шлях розвитку, який сформувався у складному природнокліматичному середовищі та в умовах домінування іригаційного землеробства, із самого початку орієнтувався на колективізм, рабську покірність, високий авторитет та повноваження державно-бюрократичних структур, відданість традиції, яка консервувала основи суспільного устрою.

У чому сутність загальних закономірностей розвитку східних суспільств? За усіх штучностей та схематизму подібного підходу усе ж можна виокремити подібні цивілізаційні риси і згрупувати їх у декілька блоків.

Політична влада на Сході.

При характеристиці політичної системи на Сході в дослідженнях загальноновживаним є поняття ***східна деспотія***, яка включає в себе реалізацію двох основних принципів:

– *максимальна централізація влади в руках правителя*, який здійснює її, спираючись на розгалужений по горизонталі й вертикалі апарат чиновників; за таких умов усе населення є однаково підлеглим стосовно влади (інститут *тотального рабства*);

– *повна державна власність на землю*.

У східних суспільствах традиційно, ще із стародавніх часів, верховна політична влада відігравала неабияку роль. Влада завжди була першопочатком – власність правителя, якою він частково ділився зі своїми помічниками у центрі і на місцях. В умовах відсутності інституту приватної власності на основний засіб виробництва – землю, при домінуванні різних форм колективної власності, необхідності координації зусиль великих груп населення задля підтримки у належному стані іригаційних систем суспільство усвідомлювало необхідність існування таких владних інститутів. Набуваючи в силу приналежності до влади загальноновизнаних прав і привілеїв, у тому числі й на надлишковий продукт праці колективу, наближені до влади кола в цій структурі фактично виконували роль панівного класу приватних власників в умовах, коли ні такого прошарку, ні взагалі приватної власності юридично не існувало. За рахунок надлишкового продукту зайнятих у сільськогосподарському виробництві селян у такій державі утримувалися чиновники, воїни, ремісники та інші спеціалісти, чия праця була необхідна для нормального функціонування соціально-політичної структури, що ще більше ускладнювалася.

В умовах подальшого розвитку економічної структури, зародження й розвитку товарного господарства і товарно-грошових відносин формувалася прошарок заможних людей-підприємців (ремісників, купців, лихварів, землевласників), проте їхній статус був невизначений і незахищений. Наслідком був своєрідний симбіоз, у межах якого політична влада, взявши приватновласницький сектор під свій суворий централізований контроль, змиралася з його існуванням, користуючись плодами його діяльності, підприємливості, ініціативи (аж до конфіскації найбільш багатих статків). Приватновласницький же сектор, який не мав офіційно-правових гарантій свого нормального існування і розвитку, був зацікавлений у міцній владі центру, адже лише вона могла гарантувати його статус, у тому числі й захист від свавілля місцевої влади, соціальних потрясінь, небажаних зовнішніх впливів тощо. До того ж, не зважаючи на існування приватного сектору, переважна доля економічної діяльності знаходилася під контролем держави і його апарату

Соціальна структура на Сході.

Звісно, що не завжди і не будь-де на Сході держава могла абсолютно домінувати в суспільстві. Конкретна ситуація в різних країнах і в різний час була далеко не однакою. Проте за усієї цієї строкатості та неоднорідності історичної конкретики існували і загальносоціологічні закономірності сутності *влади-власності* як специфічного східного феномена, що зводилося до панування в системі соціально-економічних відносин взаємозв'язків між державою ("*східною деспотією*" з обслуговуючим апаратом влади) і масою підданих, які вносять до скарбниці ренту-податок. Можна виділити декілька особливостей соціальної системи на Сході.

1. *Невиокремленість індивіда з колективу.* Ця риса мала свої плюси й мінуси. З одного боку, саме вона перешкоджала повному свавіллю влади, вводючи його в певні рамки, які відповідали здавна встановленим нормам звичаєвого права і освячувалися релігією. З іншого боку, вона призводила до того, що індивід, який виокремився із колективу, не мав жодних соціально обумовлених і тим більше законодавчо закріплених прав, свобод, юридичних гарантій для свого життя і діяльності. Це вело до того, що люди на усіх щаблях соціальної драбини прагнули оточити себе якомога більшим числом родичів, земляків, слуг, які разом становили соціальну силу, яка протистояла владі.

2. *Слабкість індивідуальних власників.* Їхні статки не давали спокою представникам влади, до того ж їхній статус не спирався на жодні формально санкціоновані норми. Східні власники (передусім купці) іноді володіли казковими багатствами, проте воліли вкладати їх у землю задля здавання в оренду, або ж просто проживати. Умов для перетворення цих коштів на капітал не існувало. Тому, не дивно що капіталізм виник не на багатому Сході, а в напівжебрацькій Європі.

3. *Корпоративність східного соціуму.* Мова йде про чисельні вертикальні (на противагу горизонтальних, притаманних західному соціуму) межі і перетинки, про різноманітні корпорації на кшталт кланів, каст, сект, земляцтв, общин, цехо-гільдій та інших об'єднань, які включали в себе, як правило, бідних і заможних, простолюдинів і високопоставлених, вільних і слуг (рабів). Така система вертикальних зв'язків

завжди грала в країнах Сходу помітну роль. Її соціальна функція полягала в об'єднанні індивідів у рамки колективу і протиставленні цього колективу (корпорації) всесиллю державного деспотизму. Норми звичаєвого права і санкціоновані сакралізовані традиції давали цим корпораціям необхідний захист від свавілля влади й адміністрації. У той же час, корпоративність полегшувала владі систему адміністрування: чиновнику або ж судді було куди легше мати справу з корпорацією і питати з її голови, надаючи йому право автономно розпоряджатися в межах тої чи іншої корпорації.

4. *Слабка класова диференціація, другорядна роль класових антагонізмів, а то й повна відсутність останніх.* В межах корпорації і заможна людина, і бідна відчували себе передусім членами корпорації. Корпорації базувалися на патерналістських традиціях, а тому будь-які антагонізми тут виключалися.

На завершення слід зауважити, що корпоративні і патронажно-клієнтські зв'язки на Сході були закріплені традицією і освячені релігією.

Релігія на Сході.

Неважко уявити, яку велику соціально-політичну (а не лише ментально-ідеологічну) роль у такому суспільстві відігравала релігія. Передусім, вона санкціонувала й освячувала політичну владу, сприяла обожненню правителя, перетворювала його на божественний символ, зв'язуючий елемент даної спільності. Окрім того релігія, тісно пов'язана з консервативною традицією і яка закріплювала її механізм, освячувала його норми, завжди стояла на охороні незмінності соціальної структури. Іншими словами, стосовно держави і суспільства релігія була цементуючою основою, проте ефективність цієї основи, сила її захисної моці багато в чому залежали від неї самої (іслам, конфуціанство, індуїзм).

Релігія на Сході завжди робила ставку на стабільність, консервацію існуючої норми, збереження соціально-політичного статус-кво.

На початку Нового часу, коли країни Західної Європи стали на шлях географічних відкриттів, імперії Азії виглядали куди могутнішими і, безумовно, багатшими, аніж західноєвропейські країни. Це легко пояснити. Чимало держав Азії та Північної Африки були історичними спадкоємцями великих вогнищ давньої культури. Тієї культури, яка свого часу сформувалася в долинах річок Хуанхе і Янцзи, Тигру й Євфрату, Нілу і Гангу. Тут було створене високорозвинене поливне землеробство, виникли перші писемності, перші системи календарів. У подальшому на їхній базі сформувалися три великі цивілізаційні комплекси: ***китайсько-конфуціанський, індо-буддійський, арабо-ісламський.*** Кожен із них вніс суттєвий внесок у розвиток світової культури.

Китайці, як відомо винайшли порох, книгодрукування, фарфор, паперові гроші. Китаю світ зобов'язаний знайомством із культурою вирощування чаю та шовківництвом. Конфуціанська філософія й етика здійснили вплив на Японію, Корею, В'єтнам та інші країни Далекого Сходу.

В Індії вперше був виведений бавовник, індійці навчилися отримувати цукор із тростини (Європа знала гіркуватий кленовий цукор); тут було одомашнено курку, в кулінарії широко використовували прянощі. Буддійська й індуїстська філософські системи вплинули на Японію, Корею, Монголію, Китай, країни Південної і Південно-Східної Азії.

Арабо-ісламський світ познайомив народи Європи з алгеброю і медициною, хімією і астрономією. Саме слово “філософія” має арабський аналог “фальсафе” – наука про щастя. Ще в 1079 р. поет і філософ Омар Хайям виправив річний календар; в Європі подібний за точністю календар з’явився лише 1582 р. Азійські купці вперше ввели в обіг чеки (слово “чек” – перського походження).

Схід дав світу і відомих істориків. Знаменитий перський історик Рашид-ад-Дин уклав всесвітню історію усіх народів від Західної Європи до Китаю, причому зробив це в XIV ст., коли європейські історики навіть не мислили такими масштабами.

Нині є аксіомою, що *упродовж декількох тисячоліть Схід суттєво випереджав Захід за рівнем розвитку та здобутками*. Не дивно, що на початку Нового часу, після перших контактів європейців із країнами Сходу, в Європі панували комплекс страху та настрої поклоніння перед величчю Сходу, заздрісне ставлення до його багатств. Приблизно з середини XVII ст. ці комплекси поступово зтиралися, а їм на зміну приходив інший – комплекс переважання й зверхності. Уже з середини XVIII ст. уявлення про відсталість Сходу стали здобувати на Заході усе більш широке поширення, а до кінця століття уже виразно переважали. “Глибокий сон” і “дряхлість” “непорушного” Сходу стали найбільш поширеними метафорами в Європі. Дійсно, з кінця XVII ст., з перших серйозних поразок османської зброї в Європі, намітилося військово-політичне, технологічне та фінансово-економічне домінування Заходу над Сходом. Безпосереднім втіленням цієї переваги стало створення світової колоніальної системи і перетворення країн Сходу на периферію та об’єкт експлуатації з боку купки європейських країн (метрополій). *Тому логічним є питання про причини відставання Сходу та переходу світового домінування до Заходу*.

Відповіді на це питання намагалися знайти багато сходознавців. Так, доволі поширеною, зокрема у радянській науці (М.Н. Волін, С.П. Толстов), була думка про те, що головною причиною відставання Сходу стали **нашестья кочівників**, котрі раз-по-раз відкидали до “раннього феодалізму” східні суспільства і не дозволяли їм перейти від “феодалізму зрілого” до “раннього капіталізму”. Дані тези, наївні і не переконливі, сьогодні не беруться до уваги серйозними дослідниками. Нашестья кочівників дійсно мали місце і призводили до руйнування виробничих сил, значних спустошень і депопуляції, які затримували, а іноді й відкидали назад розвиток цілих країн і регіонів. Прикладів цьому можна знайти чимало. Проте різноманітні нашестья й руйнівні війни ніколи не були визначальною особливістю Сходу. Достатньо згадати жахи Реформації і релігійних воєн в Європі. Лише внаслідок Тридцятирічної війни (1618 – 1648 рр.) населення Німеччини скоротилося з 20 до 7 млн. осіб. За своїми масштабами подібного роду лихоліття повністю співвідносні із завоюваннями Тимура

чи Джеллалійською смутою, котрі спустошили цілі райони Близького і Середнього Сходу.

Ще однією загальноживаною в радянських (і взагалі марксистських) дослідженнях є спроба пояснити цю проблему через *теорію про пограбування колоніальних і залежних країн*. Сутність її зводиться до того, що “небачене до тих пір за своїми масштабами систематичне пограбування” неєвропейських країн призвело, з одного боку, до розорення та зубожіння Сходу, загальмувавши його “нормальний” розвиток, а з іншого – дозволило Європі у ході так званого первісного накопичення акумулювати “величезні грошові суми”, необхідні для розвитку промисловості. Врешті решт це прирєкло країни Сходу на “тривалу консервацію феодалізму і колоніального рабства”, а на Заході – прискорило процес розвитку капіталізму, який в силу своєї “прогресивності” забезпечив Європі панівне становище у світі.

Сучасні дослідники (*М. Іванов*) ставлять під сумнів цю теорію. По-перше, не зважаючи на чисельні спроби, так і не вдалося виявити ні масштабів “небаченого пограбування”, ні, відповідно, суми “первісного накопичення”. Більше того, оцінки балансу “платежів” Схід – Захід, здійснені істориками та економістами, засвідчили, що нічого подібного в історії не відбувалося: упродовж XVI – XVIII ст. “платіжний баланс” Схід – Захід незмінно складався на користь першого. Багатства, захоплені іспанськими і португальськими конкістадорами, голландськими і англійськими піратами на Сході більше ніж урівноважувалися призами варварійських, оманських і малайських піратів, а також монополюю високими цінами, які східні правителі встановлювали на свої товари. Підраховано, що близько 1/3 срібла, добутого європейцями в Америці упродовж XVI – XVIII ст., осіло в Азії, покривши 80 – 90% європейського імпорту звідти. Одним словом, золоті мільйони текли не зі Сходу на Захід, а зовсім навпаки. І це при тому, що сумнівів не викликає відсталість та периферійність Сходу на світовому ринку на середину Нового періоду історії. Тому дискусійним залишається інше питання: що було причиною, а що наслідком. Іншими словами, *чи не є відставання Сходу не наслідком, а причиною його нерівноправного становища у “сучасній світовій системі”?*

Дійсно, історико-статистичні розрахунки засвідчують, що аж до середини XIX ст. Захід просто був не здатний справляти якогось помітного впливу на економічний розвиток східних суспільств, окрім, можливо, деяких прибережних анклавів. Наприклад, у 1776 – 1781 рр. на долю усіх країн Західної Європи припадало 1/7 обсягу зовнішньої торгівлі Єгипту, приблизно, як і на долю усіх країн Східної Африки разом узятих. Решта 5/7 припадало на Індію, Туреччину, Іран, Сирію та інші східні країни. Про який деформуючий вплив Заходу можна говорити, якщо в цей же час вартість індійського експорту в Європу становила 0,03 – 0,04 усього ВВП Індії? Зрозуміло, що ці мізерні величини аж ніяк не могли відобразитися на соціально-економічному розвитку Сходу.

Іншими словами, *великі країни і світогосподарські регіони Азії і Північної Африки аж до середини XIX ст. зберігали повну автономність, розвиваючись у відповідності до своїх внутрішніх законів і самостійно задовольняли свої головні*

потреби. Не слід також забувати, що у XVI – XVIII ст. країни Сходу продовжували залишатися для країн Західної Європи основними постачальниками готових виробів, передусім тканин і товарів високої вартості (цукор, прянощі, кава), маючи при цьому позитивне сальдо торгівельного балансу. Тому відповідь на питання про причини відставання Сходу слід шукати в іншій площині.

Якщо Захід виявляється непричетним до невідворотного відставання Сходу, то слід звернутися до закономірностей розвитку самих східних цивілізацій. Подібні спроби робилися ще в Новий час. Так, *Гегель* вважав народи Сходу *пасивними і неісторичними* за своєю природою. *Макс Вебер* та інші історики-неогегельянці шукали причини випередження Заходу у *переважанні динамічного західного духу над споглядальною східною культурою, у переважанні протестантського християнства над релігіями Сходу – буддизмом, конфуціанством і ісламом*.

Східні історики взагалі заперечують будь-яке відставання. І вторгнення колонізаторів на Схід називають “історичною випадковістю”. Вони переконують, що *відставання країн Сходу почалося лише після вторгнення європейців і стало його наслідком, а не причиною*.

К. Маркс причини відставання Сходу побачив у різних шляхах економічного розвитку. Ця нерівномірність проявилася у тому, що *держави Західної Європи стали на шлях капіталістичного розвитку раніше, аніж країни Азії та Африки, в яких тривалий час панівні позиції зберігав “Азіатський спосіб виробництва”*.

У 50-і рр. XX ст. радянський історик *І.М. Рейснер* висунув оригінальну як для марксистського сходознавства гіпотезу про відставання Сходу, базуючись на цілому комплексі причин. Парадокс цивілізацій Сходу в давні часи та добу середньовіччя полягав у тому, що в регіоні рано склалися розподіленість виробництва і чітко виражена спеціалізація: землеробство, скотарство, ремесло і обмін. Перераховані галузі рано досягли надвисокої якості і настав *“тупик віртуозності”*. Так, поливне землеробство на Сході давало незрівнянно вищі врожаї, аніж в Європі з її прохолодним кліматом і бідними ґрунтами. До того ж витрати на утримання селянської родини на Сході менші, ніж на Заході (клімат м’якший), а тому надлишковий продукт господаря-землевласника на Сході був вищий. Внаслідок цього більші прибутки мала держава, що забезпечувало їй стабільність. Чи потребувало таке суспільство технологічних і технічних нововведень для підвищення виробничості праці? Історик робить висновок, що ні. Звідси і незначні можливості для розвитку капіталізму. Цікавий висновок *І.М. Рейснера* про те, що *високий рівень традиційної економіки Сходу уже сам у собі приховував небезпеку стагнації*. Родючі ґрунти, густота населення забезпечували панівний прошарок надлишковим продуктом у достатку і цим самим не створювали стимулу для розвитку економіки. Аналог – економіка феодальної Іспанії XVI ст.: багатства, нагробовані в Америці, потрапили в руки ідальго і грандів, були обміняні на промислові товари, виготовлені за межами Іспанії (наприклад, у Нідерландах). Вони не перетворилися на капітал, і усе це згодом призвело до стагнації і регресу.

Останнім часом у сходознавчих студіях найбільш авторитетно виглядає вирішення цієї проблеми під кутом зору цивілізаційних особливостей Сходу, які лежать передусім у релігійно-духовній площині¹.

Якщо західний цивілізаційний шлях, породжений античною моделлю, через Ренесанс та науково-технічний прогрес, ним започаткований, з початком Нового часу полягав у становленні, розвитку та утвердження капіталізму, що виражалося у зовнішній експансії, то східний світ розвивався під впливом принципово відмінних внутрішніх установок. Візьмемо провідну ідею протестантизму, яка, на думку М. Вебера, була визначальною у виникненні “духу капіталізму” – аскеза через працю (або праця як аскеза). Аскеза на Сході (один з важливих елементів релігійної практики) пов’язувалася передусім із відходом від світу й усуненням від продуктивної діяльності. В миру ж панували колективістські начала, які лежали в основі усіх цивілізацій Сходу. Більше того, більшості з них була притаманна установка на рівність і соціальну справедливість. Відповідно, в системі пріоритетів переважало розподільне начало, орієнтація на зрівняльне і гарантоване задоволення матеріальних потреб, пов’язане не з індивідуальними, а колективними зусиллями. Звідси випливало ставлення до праці. За усіх відмінностей в її культурі і релігійно-етичній основі вона ніде на Сході не була самоціллю, не мала того глибоко особистого і в ідеалі безкорисливого характеру, якого вона набула у країнах Заходу. В усіх цивілізаціях Сходу праця поставала передусім як джерело добробуту і мала соціальне значення. Праця одного була працею для всіх, і в ідеалі усі працювали, як один. На практиці це породжувало прагнення “не переробити за іншого”, в кращому випадку – працювати на рівні з іншими. Ніде на Сході людина не відповідала за результати своєї праці перед собою, завжди – перед суспільством, кастою або кланом. Відповідно, ніде не склалося тої соціально-етичної атмосфери, тієї культури духу, в лоні якої відбувався економічний розвиток Заходу, несуперечливо поєднуючись із раціональним розрахунком і меркантильністю.

Слід також мати на увазі, що *економічні структури, які склалися в різних цивілізаціях Сходу, були абсолютно несумісні з розвитком вільної ринкової економіки*. Відсутність таких фундаментальних інститутів, як гарантія власності та свобода, заперечення самоцінності індивіда та його прагнень, залежність людини і його діяльності від колективу – усе це не давало іншої альтернативи, окрім неринкових форм організації праці. З розвитком капіталізму були несумісні також і погляди східних правителів і мислителів. При усіх відмінностях ідеологічного порядку завжди і будь-де вважалося необхідним втручання держави в господарську діяльність людей і концентрація надлишкового продукту і багатств у руках скарбниці. Основною турботою держави була проблема обліку, розподілу і перерозподілу надлишкового продукту. Останнє давало чиновництву просто необмежені можливості для власного збагачення. Неймовірно, але за свідченнями *О.І. Сенковського (1800 –*

---

¹ Див.: Васильєв Л.С. История Востока: В 2-х т. – М., 1998. – Т. 1 – 2.; Васильєв Л.С. История религий Востока. – М., 1999.; Иванов Н.А. Упадок Востока и установление мировой гегемонии Западной Европы // Восток. – 1994. – № 4 та ін.

1858) з посиланням на “знавців справи”, в цинському Китаї чиновники розкрадали не менше 60 – 70% казенного багатства, а в Османській імперії – 75%.

Таким чином, *Схід ішов своїм власним шляхом, не бажаючи повторювати чи наслідувати шлях Заходу*. Упродовж практично усього Нового часу він відстоював власні ідеали, протиставляючи їх соціальним і духовним вартостям Заходу. У суспільній думці Захід малювався як царство зла, вогнище темряви, невігластва і рабства. Люди Заходу – усі ці “папіжники” і “заморські дияволи” – уособлювали найбільш темні потойбічні сили, усвідомлювалися носіями грубих матеріалістичних інстинктів, були бездуховні, морально розпущені і нечистоплотні. Ненависть до Заходу пронизує усю полемічну літературу Сходу Нового часу. Влада і офіційна пропаганда на корінні присікали будь-який інтерес до Заходу. Запозичення європейського досвіду зображувалося як смертельна небезпека, як “шлях – якщо вірити “Батьківським настановам” одного з ієрархів східної церкви – що веде до зубожіння, убивств, пограбувань, всіляких нещасть”. Населенню пояснювали, що саме спілкування з людьми Заходу є небезпечне. З ними не варто їсти з одного посуду: це загрожує заразою та скверною.

Правителі Сходу всіляко перешкоджали проникненню західних ідей. Вони чітко усвідомлювали, що їх розповсюдження загрозувало зруйнувати увесь підмурівок традиційного суспільства. Найбільш небезпечними (навіть більше за європейських купців і завойовників), на їхню думку, були католицькі місіонери, які свідомо займалися “експортом” західної цивілізації.

Але світ після революції цін, глобалізації світових ринків внаслідок виникнення колоніальної системи, змінився. Однак традиційний Схід не захотів і не зумів до нього своєчасно пристосуватися. Лише очевидна нерівність змусила Схід змінити свою позицію. Від протистояння та самоізоляції він перейшов до поступового відкриття цивілізаційних кордонів. Більше того, усвідомлення відсталості породило прагнення “наздогнати” Європу передусім у тих сферах, де західна перевага була найбільш очевидною. У XVIII ст. такою сферою була військова справа. І не випадково, що усі правителі Сходу починали спроби наздогнати Європу з реорганізації своїх збройних сил. При цьому вони виявляли інтерес виключно до матеріальних досягнень західноєвропейської цивілізації, насамперед до досягнень у природничих науках. Але навіть такий однобокий інтерес зробив пробоїну в культурно-історичній свідомості Сходу і заклав основи європеїзації і реформ.

Таким чином, причини відставання Сходу слід шукати саме у специфічних рисах східних цивілізацій. При чому слід виходити з того, що це було відставання саме на фоні Західної цивілізації, яка розвивалася динамічно і багато у чому шляхом зовнішньої експансії. На думку українського вченого В.А. Рубеля, ресурси (переважно екстенсивні) східних країн виявилися вичерпаними наприкінці XVII ст. Це насамперед:

- розбудова розвиненої, стабільно працюючої державної машини;
- досягнення максимальної продуктивності ідеально узгодженого з екологічними регіональними особливостями сільського господарства безвідносно до обсягів затраченої при цьому праці;

– створення потужної ремісничої галузі і економіки, спрямованої на вироблення високоякісної продукції без урахування цінової і кількісної проблематики та пов'язаної з ним “доступності” означеного товару для споживача;

– забезпечення внутрішньої соціальної стабільності на базі державного керівництва та відповідальності влади за “справедливе” функціонування детально структурованої системи соціальних гарантій та обмежень, диференційованої за принципом “кожен має стільки, скільки має отримувати за ранжиром, а не скільки він реально заробив”;

– територіальне розширення підконтрольних існуючій владі теренів та забезпечення існуючої політико-економічної системи якомога більшою кількістю підданих, аби наситити господарство необхідною робочою силою, а державу – максимально можливою кількістю платників податків – потенційних вояків.

Саме тому можна говорити, що *довівши свій природно-соціальний стан та політико-економічний механізм до абсолютної досконалості, Схід впав у природну стагнацію, перетворившись на відсталу і залежну частину світу*. В цьому була історична трагедія Сходу.

Світова колоніальна система формувалася упродовж XV – XIX ст., набувши остаточних рис на межі XIX – XX ст. Розпад її (*деколонізація*) розпочався в роки Другої світової війни і остаточно завершився 1990 року.

Виникнення світової колоніальної системи стало прямим наслідком Великих географічних відкриттів. Останні ж були спровоковані бурхливими змінами в Європі на межі XV – XVI ст. Зазвичай наголошується на становленні ринкової економіки, зростанні промислового виробництва, потребі у сировині, що зростала, значних зрушеннях у науці і техніці тощо. Проте першими на шлях далеких морських експедицій стали Іспанія і Португалія, котрі важко віднести до передових у господарському відношенні країн Європейського субконтиненту. Пальма першості цих країн у цьому процесі пояснюється передусім вигідним географічним розташуванням, а також особливостями суспільно-політичного розвитку піренейських монархій упродовж середньовіччя, передусім в добу Реконкісти.

Успіхи османської зброї упродовж XIV – середини XV ст. фактично перекрили для європейців надзвичайно прибутковий упродовж середньовіччя середземноморський торгівельний шлях до узбережжя Леванту. Після 1453 року активізується пошук альтернативного шляху до “Індій” в обхід Африки. Іспанія і Португалія у цьому відношенні мали суттєву перевагу, оскільки Піренейський півострів глибоко вдається у простори Атлантики. Важливим моментом стало також більш раннє, порівняно з іншими країнами Європи, формування абсолютистської влади в централізованих королівствах внаслідок успішної Реконкісти. До того ж унаслідок останньої в обох країнах сформувався чисельний прошарок непотрібного в мирний час лицарства – ідальго – деструктивну енергію яких влада змогла спрямувати в русло відкриття та завоювання нових земель. Таким чином, хронологічно першими країнами, котрі стали на шлях творення колоніальних імперій, стали Португалія та Іспанія.

Засновником *Португальської колоніальної імперії* прийнято вважати інфанта *Енріке Мореплавця* (1394 – 1460). Інтерес принца до географічних відкриттів та розвитку техніки, кораблебудування та навігації співпав із прагненнями португальських купців встановити вигідні торгівельні контакти з країнами Сходу. Після завершення Реконквісти в Португалії у 1415 році португальські війська, переслідуючи загони маврів, зайняли місто *Сеуту* (суч. Марокко) на північному узбережжі Африки. Саме цей рік традиційно визначається як дата народження португальської колоніальної імперії.

Після взяття Сеути Енріке Мореплавець відправив декілька морських експедицій на південь уздовж узбережжя Африки. До смерті принца в 1460 р. португальці відкрили ряд островів в Атлантиці (*Азорські о-ви, о-ви Мадейра, о-ви Зеленого мису*), а також ними були засновані факторії на Гвінейському узбережжі (*Португальська Гвінея (Гвінея Бісау) та Сьєра-Леоне*). Ці експедиції попервах не мали комерційного успіху, проте засвідчили перспективність подальших територіальних надбань. Згодом були відкриті *о-ви Сан Томе і Принсіпі*, а впродовж 1482 – 1486 рр. португальський мореплавець Діогу Кан дослідив великий відрізок африканського узбережжя на південь від екватора (суч. *Ангола*). В цей час португальці обмежувалися лише створенням торгівельних факторій та опорних пунктів на узбережжі (як *Сан-Жоржі-да-Міна* на узбережжі суч. Гани). У 1487 р. король *Жуан II* (1477, 1481 – 1495) спрямував суходолом двох офіцерів – *Перу да Ковільяна і Афонсу ді Паїва* – на пошуки країни пресвітера Іоана і “*країни прянощів*”. Ковільяну вдалося побувати в Індії, проте він був затриманий в Ефіопії. Йому усе ж удалося передати на батьківщину звіт про подорож, у якому він переконував, що Індії можна досягти морем в обхід Африки. 1488 року португальський мореплавець *Бартоломеу Діаш* досяг *мису Доброї надії*, обігнув Африку з півдня і довів, таким чином, що Африка є окремим материком. Додому він повернувся з повними трюмами прянощів.

У жовтні 1492 року флотилія з трьох кораблів під іспанським прапором на чолі з генуезцем *Кристиніаном Колон* (*Христофором Колумбом*) досягла одного з островів *Багамського архіпелагу*. Так на шлях колоніальних придбань стала *Іспанія*. Упродовж 1493 – 1494 років Португалія й Іспанія уклали першу в історії угоду про територіальний розподіл відомого на той час світу (*Тордесільяський договір*). До іспанської зони відходили усі землі і моря на захід від лінії розподілу приблизно по 49-му градусу західної довготи, а до португальської – на схід від неї. Напевне, що обидві сторони доволі туманно уявляли, що знаходиться на захід і на схід від лінії розділу, та й інші країни відкинули такі претензії. Так, Англія згодом проголосила принцип свободи морів, який урівнював усі християнські країни в їх правах на нові землі. Проте, як би там не було, якщо Іспанія надалі зосереджувала свої зусилля передусім у Центральній Америці, то Португалія – на Сході.

У 1497 році флотилія з чотирьох португальських кораблів на чолі з *Васко да Гамою* вирушила із Лісабону. Обігнувши мис Доброї надії, у лютому наступного року флотилія досягла узбережжя *Мозамбіку* – майбутньої португальської колонії. Далі Васко да Гама досяг порту *Малінді* (суч. *Кенія*). Скориставшись послугами арабського

лоцмана, 20 травня 1498 року Васко да Гама пристав до м. *Калікут*¹ (суч. Кожикоде) – міста на *Малабарському узбережжі* Індії. Васко да Гама здійснив ще три подорожі до Індії. У ході них були засновані нові факторії в Мозамбіку та власне в Індії.

Випадково відкрита у 1500 році Педру Алвешом Кабралом *Бразилія* стала єдиною португальською колонією в Америці. Основні ж зусилля були спрямовані на освоєння басейну Індійського океану. У 1501 році Кабрал відкрив *Мадагаскар*; *Маврикій* було відкрито у 1507 році. Португальці взяли під контроль декілька важливих центрів арабської торгівлі у Східній Африці. Далі шлях португальців простягся до Аравійського моря і Перської затоки. *Сокотра* була зайнята в 1506 році, того ж року *Лоренсу де Алмейда* відвідав о. *Цейлон*. У 1505 році король *Мануел I* (1495 – 1521) увів посаду віце короля Індії, яким було призначено уже згаданого *де Алмейду*.

В континентальній Азії, услід за торгівельними колоніями в *Калікуті* і *Кочині*, були завойовані *Гоа* (1510), *Малакка* (1511), *Діу* (1535). Ще у 1517 р. *Фернан Піреш де Андраде* відвідав *Гуанчжоу (Кантон)* і встановив торгівельні зв'язки з Китаєм, а в 1557 р. португальці окупували *Макао (Аоминь)*. Раніше, в 1542 році, трьома португальськими купцями випадково було відкрито морський шлях до *Японії*. З 1575 року розпочалася колонізація *Анголи*. Таким чином, у розквіті своєї колоніальної могутності Португалія мала опорні бази в Західній і Східній Африці, Індії, Південно-Східній Азії.

Тим часом Іспанія, заснувавши опорні пункти на островах *Еспаньйола (Гаїті)*, *Куба* та ін., силами конкістадорів менше ніж за півстоліття вогнем і мечем утвердила своє панування на території *Мексики*, південного заходу нинішніх *США*, *Флориди*, *Гватемали*, *Беліза*, *Нікарагуа*, *Сальвадора*, *Коста-Ріки* (склали колонію *Нова Іспанія*), *Південної Америки* (за виключенням португальської *Бразилії*). За межами Америки Іспанія захопила відкриті у ході навколосвітньої подорожі Фернандо Магеллана *Філіппіни* (відкриті 1521 року, завойовані 1565 р.). На півночі Африки було захоплено *Мелілью* (1497), *Мерс-ель-Кебір* (1507), *Оран* (1509) та ряд інших опорних пунктів. Проте уже до 1570-х років Іспанія, під тиском османського флоту, втратила фактично усі свої опорні пункти на південному узбережжі Середземного моря.

Обидві країни у своїх володіннях активно вдавалися до навернення корінного населення у католицизм. У 1580 році, за умовами Іберійської унії, Португалія була поглинена Іспанією. Лише у 1640 році Португалія повернула свою незалежність. У цей час тиск на позиції “старих” колоніальних імперій починають здійснювати *Англія* і *Нідерланди*, в яких швидкими темпами розвивалося мануфактурне виробництво і зростала потреба в колоніальній сировині. З одного боку, поразка “Непереможної армади” у 1588 році поклала край іспанському домінуванню в Атлантиці, а з іншого боку – на португальські позиції в Азії і Африці агресивний наступ повели Нідерланди. На відміну від Іспанії і Португалії, колоніальна експансія яких спрямовувалася державою, в Англії, Нідерландах і пізніше у Франції активність проявляли акціонерні *Ост-Індські* (британська (1600 – 1858), голландська (1602 –

---

¹ Не плутати із Калькуттою в Бенгалії.

1798) і французька (1664 – 1770 і 1785 – 1793)) та *Вест-Індські* (голландська (1621 – 1791)) компанії. Вони отримували від урядів своїх країн монопольне право на торгівлю в Америці, Азії та Африці.

Скориставшись послабленням Португалії, Голландія змогла упродовж XVII – I половини XVIII ст. створили опорні пункти практично в усіх частинах відомого на той час світу. На східному узбережжі Північної Америки, на острові *Манхеттен* у 1614 році голландці заснували колонію *Нова Голландія*, центром якої стало місто *Новий Амстердам* (суч. Нью-Йорк). У 1674 році ними було також засновано колонії на східному узбережжі сучасної *Канади* (*Ємсек* і *Нідерландська Акадія*). В Центральній Америці голландці витіснили іспанців із *Ангільї*, *Віргінських островів*, *Острову Святого Мартіна* (нині частина Синт-Мартен), котрий був поділений з французами у 1648 р. Голландці заснували ряд поселень на території сучасного *Гондурасу* (1623), *о. Тобаго*, *о. Аруба*, *о. Кюрасао*. У Південній Америці були засновані голландські поселення в *Бразилії* (1624), *Венесуелі* і *Колумбії* (1630-ті рр.), *Чилі* (1640-і рр.). Ними були засновані *Голландська Гвіана* (нині Суринам) (1667) і *Голландська Гайана* (1773).

Успішним було просування голландців і в Африці. На території сучасних *Сенегала* і *Гамбії* була створена колонія *Сенегамбія* (1633), на території сучасної *Гани* – *Голландська Гвінея* (1637). Голландські факторії з'явилися на території *Анголи* (1640) на *Невольничому березі* (нині узбережжя *Беніну*, *Того*, *Нігерії*, *Сан-Томе і Принсіпі* – 1660), у *Сьєрра-Леоне* і *Ліберії* (1664). У 1652 р. на півдні Африки виникла *Капська колонія*. Пізніше голландці освоїли узбережжя *Мавританії* (1721), *Мозамбіку* (1721), *Намібії* (1793). Голландські опорні пункти були також засновані на островах *Маврикії* (1638), *Святої Єлени* (1645), *Реюньон* (1664), *Коморських островах*, а також на *Мадагаскарі*.

На Близькому Сході у сфері інтересів голландських купців опинилися узбережжя Аравійського півострова та зона Перської затоки. У першій половині XVII ст. опорні пункти голландців були засновані в *Ємені* (*Аден*), *Омані* й *Іраку* (*Мокка*, *Басра*), а також в *Персії* (*Ісфаган*, *Бандар-Аббас*, *Форт Мосселстейн*, *Банд-е Конг*, *Бушир*, *Лар*, *Кісмус*, *Керман*, *Шіраз*). Упродовж 1605 – 1658 рр. було засновано низку факторій на індійському узбережжі *Коромандель* (південний схід Ідостану) (*Мауліпатам*, *Пуллікат*, *Конкан*, *Тутікорн*, *Негапатхам*). Вони увійшли до складу *Голландської Індії* (не плутати з *Індонезією*). У 1641 році голландці витіснили португальців з *Молуккських островів*, *Малакки*, *Сінгапуру*, 1656 р. – із *Цейлону*. Голландські факторії у першій третині XVII ст. виникли в *Індокитаї*: *Аутайя*, *Патані*, *Пономпінг*, *Тонкін* тощо. Були колонізовані також *Пескадорські* (з 1620 р.) і *Мальдівські острови* (з 1645 р.). Проте справжньою перлиною Голландської колоніальної імперії в регіоні Південно-Східної Азії стала *Голландська Ост-Індія* (сучасна *Індонезія*), колонізація якої розпочалася у 1512 р. В Східній Азії голландці заснували опорні пункти в *Кантоні*, *Сямені*, *Хайнані*, і *Макао* (*Китай*), на *о. Формоза* (*Тайвань*) і в *Дедзіма* (нині – частина м. *Нагасаки*, *Японія*).

Врешті решт, після відкриття Абелем Тасманом *Австралії* у 1644 р. голландці заснували колонію *Нова Голландія* на цьому материкові, а також колонію *Земля Ван-Дімена* на *о. Тасманія*. Втім, колонізація цих земель голландцями фактично не велася.

Таким чином, станом на першу половину XVIII ст. найбільшими заморськими територіями володіли Нідерланди, виклик яким почали кидати Англія і Франція.

В історії становлення **Британської колоніальної імперії** прийнято виділяти два основні періоди: *1583 – 1783 і 1783 – 1914 рр.*

Після того, як *1496 року* король *Генріх VII* спрямував до Нового Світу експедицію на чолі з *Джоном Каботом* (мореплавець досяг узбережжя *о. Ньюфаундленд*, прийняв його за азійський берег, проте з наступної експедиції сюди ж у 1498 р. Кабот не повернувся) англійські експедиції до нових земель надовго припинилися.

У 1562 році британський уряд видав каперські патенти капітанам *Хокінсу* і *Дрейку*, котрі успішно займалися в південних морях работоргівлею і піратством і стали, таким чином, у нагоді своїй батьківщині при створенні сучасного військово-морського і торговельного флотів. У 1583 р. британцями було засновано першу колонію у Північній Америці (*Роанок*, сучасна *Північна Кароліна*). Вирішальну роль у становленні Британської колоніальної імперії відіграв розгром “Непереможної армади” і витіснення Іспанії з позиції морського лідера в Атлантиці. Перший досвід заснування колоній у Вест-Індії англійцями виявився невдалим. Як і вже згадувана колонія *Роанок*, колонії *Сент-Люсія* (1605) і *Гренада* (1609) згодом припинили своє існування. Проте поселення, засновані на островах *Сент-Кітс* (1624), *Барбадос* (1627) і *Невіс* (1628) виявилися успішними: вони стали центрами плантаційного господарства з вирощування цукрової тростини. У 1655 р. Англія анексувала в Іспанії *о. Ямайка*, а в 1666 р. успішно колонізувала *Багами*.

Перше постійне англійське поселення на американському континенті було засноване у 1607 році в *Джеймстауні*. Воно управлялося приватною *Virginia Company*, яка також заснувала колонію на *Бермудських островах*. Згодом права компанії були визнані недійсними, і корона взяла на себе управління поселеннями. Так виникла колонія *Вірджинія*. У 1620 р. англійськими пуританами була заснована колонія *Плімут*. У подальшому виникли колонії *Меріленд* (1634), *Коннектикут* (1639), *Род-Айленд* (1636), *Кароліна* (1663). У 1664 р. Англія здобула контроль над голландською провінцією *Новий Амстердам* (перейменований на *Нью-Йорк*): її Англія отримала в обмін на *Суринам*. У 1681 р. Вільям Пенн заснував колонію *Пенсільванія*.

Основою економіки “Першої імперії” було рабство: до відміни работоргівлі у 1807 р. англійські торговці “живим товаром” перевезли до Нового світу щонайменше 3,5 млн. рабів. Тому опорні пункти на Чорному континенті стали для Англії життєвою необхідністю. Першими такими форпостами стали *острів Джеймс*, *Аккра* і *Банс* на узбережжі *Західної Африки*.

В Азії англійці спробували проникнути до Індії: у 1613 р. її форпостом став *Сурат* – центр торгівлі прянощами. Пізніше був заснований *Сент-Джордж* (пізніше – *Мадрас*), а в 1661 р. португальці поступилися на користь Англії *Бомбеєм*

(суч. *Мумбаї*). Проте до 1688 року, коли нідерландський штатгальтер Вільгельм Оранський зійшов на англійський трон, Англія суттєво поступалася Голландії у торгівлі з Азією.

Франція вступила на шлях планомірних географічних відкриттів і колоніальних придбань дещо раніше, ніж Англія. Ще у 1535 році француз *Жак Картьє* дослідив гирло р. *Святого Лаврентія*, поклавши початок колонії *Нова Франція*. До 1763 р. до складу цієї французької колонії в Америці входили землі сучасної *Канади* (сучасні провінції *Квебек*, *Онтаріо*, частина берегової лінії *Великих озер*), *Луїзіана* (долина р. *Міссісіпі* з територією сучасних північноамериканських штатів *Луїзіана*, *Арканзас*, *Міссісіпі*, *Північна і Південна Дакота*, *Айова*, *Канзас*, *Міссурі*, *Монтана*, *Небраска*, *Оклахома*), *Акадія* (сучасні канадські провінції *Нью-Браунсуїк*, *Нова Шотландія* і *о. Св. Іоанна* (суч. *о. Принця Едуарда*)) і *Нова земля* (суч. *Ньюфаундленд*). Окрім цієї величезної колонії, французи у 1677 р. колонізували *Гаїті*, а також *Мартініку*, *Гваделупу* і *Французьку Гвіану* в *Мезоамериці*, *Землю Руперта* в басейні *Гудзонової затоки*.

Силами створеної за покровительства *кардинала Ришельє Французької Ост-Індської компанії* Франція отримала стратегічно важливі опорні пункти в *Індії*: *Сурат*, *Масуліпатам*, *Чанданнагар*, *Пондішері*, *Карікал*, *Яннам*.

З другої половини XVIII ст. засобом здобуття колоній, окрім прямого захоплення територій, стають війни між метрополіями. Першою з них стала *Семирічна війна (1756 – 1763)* – перше глобальне протистояння, бойові дії в ході якого велися в Європі, Індії, Північній Америці, у Вест-Індії, на Філіппінах і на узбережжі Африки. За умовами *Паризького мирного договору з французькими володіннями в Північній Америці* було фактично покінчено: Франція поступилася на користь Британії своїми правами на *Землю Руперта* і *Нову Францію*, а *Луїзіана* перейшла до Іспанії в якості компенсації за *Флориду*, також захоплену Англією. В Індії під контролем Франції залишилися лише декілька анклавів на узбережжі, проте уся *Бенгалія* опинилася під контролем *Британської Ост-Індської компанії*.

У 1783 році завершилася *Війна за незалежність Північноамериканських колоній в Америці*. Англія втратила свої найбагатші колонії в Америці. Цим завершується період “Першої імперії”, і Британія після цього основні свої зусилля зосереджує на Сході. Уже в 1784 році, внаслідок *Четвертої англо-голландської війни (1780 – 1784)*, Британія завоювала голландський південноіндійський порт *Наггапаттінам*, а також домоглася вільної торгівлі в *Голландській Ост-Індії*.

У 1788 р. перший корабель із засудженими англійськими злочинцями прибув до колонії *Новий Південний Уельс* у південно-східній *Австралії*. У подальшому висилка ув'язнених до цієї колонії тривала до 1840 р. Ще в 1769 і 1770 рр. *Джеймс Кук* оголосив *Південний і Північний острови* власністю *Британської корони*. Розпочалася колонізація британцями *Нової Зеландії*.

Одним із наслідків *Наполеонівських воєн* першої чверті XIX ст. став перерозподіл колоніальних володінь. За наслідками воєн Британія захопила французькі *Іонічні острови*, *Мальту*, *Сейшели*, *Маврикій*, *Сент-Люсію*, *Тобаго*; у Іспанії було відібрано *Тринідад*, у Голландії – *Яву*, *Суринам* і *Капську колонію*.

Колонії *Гваделупа, Мартініка, Горі, Французька Гвіана, Реюньон* були пізніше повернуті Франції, а *Ява і Суринам* – Голландії.

У першій половині XIX століття тривало підкорення Британською Ост-Індською компанією *Індії*. Внаслідок трьох англо-маратхських та двох англо-сикхських воєн до 1857 р. уся Індія опинилася під владою британців. Після Індійського народного повстання (1857 – 1859) Ост-Індська компанія була ліквідована (1858), а Індія була оголошена власністю Британською корони. Раніше, у 1842 р., за наслідками Першої опіумної війни з Китаєм, під британський контроль перейшов *Гонконг*. У 1826 р. були створені перші британські форпости на *Малайці*.

У цей же час боротьбу за відновлення втрачених позицій розпочинає Франція. Ще у 1814 р. Англія і Португалія поступилися на користь Франції нижньою течією р. *Сенегал* у *Західній Африці*. А в 1830 р. Франція захопила *Алжир*, який до того входив до складу Імперії Османа. Цим самим було покладено початок *Другій Французькій колоніальній імперії (1814 – 1962)*.

У подальші десятиліття основними учасниками колоніальних захоплень стають *Англія* та *Франція*. Іспанія у ході боротьби латиноамериканських колоній за незалежність втратила фактично усі свої володіння в західній півкулі. Основною її колонією залишалися Філіппіни. Португалія після втрати Бразилії (1822) розширювала свою присутність в *Анголі* та *Мозамбіку*, залишаючи, окрім цього, за собою лише декілька форпостів на гвінейському узбережжі і в Азії. Голландія після ліквідації Ост-Індської компанії зосередилася на подальшому завоюванні *Індонезійського архіпелагу* (тривало до початку XX століття).

В Азії у 1876 р. Англія захопила *Белуджістан*, а внаслідок Третьої англо-бірманської війни (1885 – 1887) завершила колонізацію *Бірми*. У 1880 р., після другої англо-афганської війни 1878 – 1880 рр. *Афганістан* став англійським протекторатом. З 1867 р. британською колонією став *Сінгапур*, а в 1896 р. було створено *Малайську федерацію* у складі Британської імперії.

В останній чверті XIX ст. загострилося “Східне питання” – боротьба колоніальних імперій за нетурецькі володіння Османської імперії. До цього часу Порта уже була обплутана нерівноправними договорами (“*капітуляціями*”) і концесіями, а в 1870 – 80-х рр. великі держави перейшли до відвертих відторгнень османських територій. Уже за наслідками російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. Росія приєднала до своїх територій *Карс, Ардаган і Батум*. 1878 р. Порта поступилася на користь Британії *Кіпром*. 1881 року *Туніс* був перетворений на французький протекторат, а наступного року *Єгипет* був окупований англійськими військами при формальному збереженні суверенітету османського султана.

У цей же час внаслідок *франко-в’єтнамських (1858 – 1862 і 1883 – 1884)* і *франко-китайської (1884 – 1885)* воєн Франція встановила контроль над *В’єтнамом*. Дещо раніше, у 1863 році, французький протекторат було встановлено над *Камбоджею*, а в 1893 році, коли Франція захопила *Лаос*, оформилося французьке колоніальне володіння в Азії – *Індокитайський союз*.

У цей же час до колоніальних придбань в Азії долучилася молода й амбітна *Німецька імперія*. У 1885 році під її контроль перейшли північно-східна частина о.

Нова Гвінея, архіпелаг Бісмарка, північна частина Соломонових островів. Пізніше Німеччина придбала *Каролінські, Маріанські та Маршалові острови* в Океанії.

Нарешті, 1890-ті рр. стали часом народження єдиної колоніальної імперії, метрополія якої розташовувалася в Азії. Скориставшись імпульсом реформаторських перетворень доби Мейдзі, **Японія** стала на шлях територіальних загарбань. Результатом переможної для Японії японо-китайської війни 1894 – 1895 рр. стали передача Китаєм Японії *Формози (о. Тайвань), Пескадорських островів, півострова Ляодун*, окупація Японією території *Вейхайвея*, визнання Китаєм незалежності *Кореї*. Останній пункт Симоносекського договору означав початок тиску Японії на Корею.

У той час, як азійські держави були або колонізовані, або втягнуті в світовий ринок системою нерівноправних договорів, європейська присутність в Африці була доволі незначною. На 1876 р. європейцями було захоплено не більше 10% африканської території: це були опорні пункти, дисперсно розкидані по усьому узбережжю континенту. Свідчення про внутрішні райони Африки були уривчасті і неточні, не зважаючи на систематичне дослідження континенту науковцями і місіонерами з кінця XVIII ст. Широкомасштабна “*битва за Африку*” припала на останні десятиліття XIX ст. 1878 р. у Брюсселі відбулася міжнародна географічна конференція, скликана за ініціативи бельгійського короля Леопольда II, біржового ділка і фінансиста, творця “*Вільної держави Конго*” (1908 р. передав *Конго* під управління бельгійського уряду). Основна боротьба на конференції розгорнулася між Англією, Францією і Німеччиною. Особливі інтереси мали також Португалія і Бельгія. На конференції свої позиції обстоювали і представники ділових кіл європейських країн. Це свідчило про те, що африканська експансія була для європейських країн не лише засобом задоволення імперських амбіцій, але й безпосередньо зачіпала конкурентноздатність європейських і американських фірм. Після Берлінської конференції колонізатори приступили до територіального розподілу Африки, при чому цей розподіл став фактом за якісь чверть століття.

Як наслідок, на кінець Нового часу з усіх країн Африки, розташованих на південь від Сахари, лише дві – *Ефіопія* і *Ліберія* – зберегли політичну незалежність. Решта територій Африки була розподілена між європейськими державами.

Найбільшими були **британські** колоніальні володіння. У *Західній Африці* Англія захопила *Нігерію, Золотий Берег, Гамбію і Сьєрра-Леоне*; в *Східній Африці* їй належали *Кенія, Уганда, Занзібар* і частина *Сомалі*. Під її контролем перебувала майже вся *Південна Африка*. Британськими володіннями тут були *Південна і Північна Родезії, Бечуаналенд, Ньясаленд*. В 1910 р. був створений *Південно-Африканський Союз (Капська колонія, Наталь, Трансвааль та Оранжева республіка)*, що мав статус домініону. Тут склався расистський режим. В цей час *Сесілем Роддсом* була сформульована магістральна мета англійських колонізаторів в Африці: створення суцільної смуги британських володінь від Кейптауна до Каїра. На кінець Нового часу на заваді в Лондона стала Німеччина. Перед Першою світовою війною британські володіння були

оформлені в регіональні об'єднання: *Британська Південна Африка* (6 територій), *Британська Східна Африка* (4 території) і *Британська Західна Африка* (4 колонії і протекторат).

Франція створила другу за величиною колоніальну імперію в Африці, яка включала *Французьку Західну* (8 держав) і *Французьку Екваторіальну* (4 колонії) Африку, *Мадагаскар* і частину *Сомалі (Джібуті)*.

Бельгії належала величезна центральноафриканська колонія *Конго*, територія якої у 80 разів перевищувала площу метрополії.

Менші володіння мали **Італія** (*Ерітрея*, частина *Сомалі*), **Португалія** (*Ангола*, *Мозамбік*, *острови Зеленого мису*, *Сан-Томе і Прінсіпі*) та **Іспанія** (*Ріо-де-Оро*).

Німецькі володіння (2,5 млн. кв. км., 13 млн. чол.) включали в себе *Того*, *Камерун*, *Південно-Західну Африку (Намібія)*, *Німецьку Східну Африку (Танзанія)*.

Виникнення й розвиток світової колоніальної системи породили нову якість міжнародних відносин. Політика стала геополітикою, а колоніальні й територіальні володіння стали вагомими суб'єктами відносин між метрополіями. На межі століть колоніальний світ вступив у фазу, яку В. Ленін назвав “перерозподілом уже розподіленого світу”. Реалізовувалося це прагнення збройними засобами у ході ряду воєн.

Так, наслідком іспано-американської війни 1898 року стало набуття **Сполученими Штатами Америки** прав на *Пуерто-Рико* та *Філіппіни*. Англо-бурська війна 1899 – 1902 року мала наслідком капітуляцію бурських республік – *Південно-Африканської республіки (Трансвааль)* та *Оранжевої вільної держави*. Унаслідок гострої міжнародної кризи *Марокко* за домовленістю 1904 р. було розподілене на декілька частин: більша з них (95% території) стала французьким протекторатом, північну частину отримала Іспанія, а порт *Танжер*, розташований навпроти Гібралтара, за наполяганням Великобританії отримав статус міжнародної зони. Після російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. Санкт-Петербург визнав *Корею* сферою японських інтересів, а 1910 року Корея стала японською колонією. Окрім того, Портсмутський договір закріпив за Японією *південний Сахалін*, *Курильські острови*, *Квантунську орендовану область*. За японсько-російською угодою 1912 р. сферою японських інтересів визначалася також *Маньчжурія*. Наслідком італо-турецької війни 1911 – 1912 рр. стало захоплення Італією трьох областей на півночі Африки – *Тріполітанії*, *Кіренаїки* і *Феццани* (області сучасної *Лівії*).

Говорячи про форми колоніальної залежності, то історично склалося декілька їх форм.

Основною такою формою була власне **колонія** – територія, позбавлена внутрішнього і зовнішнього суверенітету, повністю залежна від метрополії і яка входить до адміністративної системи колоніальної імперії. Населення колоній, зазвичай, існувало в особному правовому полі порівняно з громадянами метрополій. Останні, навіть проживаючи в колоніях, зберігали за собою усі права та свободи, визначені законодавством метрополії. До ознак колоній зазвичай відносять наступні:

– підкорення з боку метрополії внаслідок відкритого військового завоювання або ж військово-політичного тиску;

– політична несаможиттєвість, особливий правовий статус, який відрізняється від правового статусу метрополії в гірший бік;

– географічна відокремленість і, у більшості випадків, віддаленість від метрополії;

– економічна експлуатація природних багатств, праці аборигенів на користь метрополії;

– у більшості випадків – етнічна, релігійна, культурна відмінність більшості аборигенів від жителів метрополій, що спричиняє з боку останніх сприйняття місцевого населення з позицій цивілізаційної зверхності;

– зазвичай (особливо до середини ХХ століття) – ущемлення громадянських прав аборигенів, насадження чужої їм культури, релігії, мови, звичаїв, дискримінація місцевої культури (реалізація ідеї про *цивілізаторську місію* метрополій стосовно колоній) аж до расової або іншої сегрегації, згону із земель, позбавлення засобів до існування, геноциду тощо;

– у більшості випадків – прагнення жителів колоній до зміни, покращення свого становища аж до здобуття національної незалежності;

– у ряді випадків – імміграція до колонії значного числа жителів із метрополії, формування ними органів місцевої влади, а також політико-економічної та культурної еліти.

Виходячи з останнього положення, колонії іноді поділяють на *сировинні і переселенські*.

– сировинні, або експлуатовані, колонії, як випливає з визначення, – колонії, основною функцією яких було забезпечення сировинно-ресурсних потреб метрополії;

– переселенські колонії являли собою такий тип колоніального господарювання, головною метою якого було розширення життєвого простору титульного етносу метрополії за рахунок автохтонного етносу. До переселенських колоній здійснювався масовий приплив іммігрантів із метрополії, котрі згодом формували нову політичну і економічну, а також культурну еліту. Автохтонне ж населення витіснялося з обжитих земель, іноді фізично знищувалося (наприклад, індіанці Північної і Латинської Америки). Ключовими моментами при створенні такого типу колоній виступали відносно низька щільність автохтонного населення при значних природних та сировинних багатствах території колонії. Переселенські колонії створювали Іспанія (Мексика, Перу), Португалія (Бразилія), Великобританія (Північноамериканські колонії, Австралія, Канада тощо).

Так як у чистому вигляді обидва типи колоній зустрічалися рідко, ряд дослідників послуговуються компромісною дефініцією: *сировинно-переселенські колонії*.

Формою колоніальної залежності, втім, притаманною лише британській моделі колоніалізму, був *домініон* (від англ. “володіння”). Домініон – це колишня колонія Англії, котра отримала широке самоврядування. Подібного статусу, як правило, домагалися економічно розвинені країни, в яких більшість (або значне число)

населення становили переселенці із метрополії. Першим домініоном стала *Канада* (1867), затим – *Австралійський союз* (1901), *Нова Зеландія* і *Ньюфаундленд* (1907), *Південно-Африканський Союз* (1910) і *Ірландія*. У 1931 р. домініони перетворилися на фактично незалежні держави у складі Британської імперії (нині – у складі Британської співдружності), котрі визнавали головою держави британського монарха, представленого в домініоні генерал-губернатором. У прийнятому 11 грудня цього року *Вестмінстерському статуті* так визначено домініон: “Автономні співтовариства Британської імперії, рівні за статусом, жодним чином не підпорядковані один одному в жодному аспекті своєї внутрішньої або зовнішньої політики, проте об’єднані спільною відданістю короні і які формують вільну асоціацію членів Британської співдружності націй”.

По завершенні Другої світової війни статус домініону здобули *Індія* і *Пакистан* (1947), а також *Цейлон* (1948). Після здобуття Індією незалежності (1949) і проголошення нею республіканської форми правління (а відтак – відмови від визнання верховної влади британського монарха) термін “домініон” вийшов із ужитку. Ті колишні британські колонії і домініони, котрі продовжують визнавати верховну владу британського монарха і продовжують перебувати у складі Співдружності, тепер визначаються як “*королівства Співдружності*”.

Дещо подібними одна до одної формами колоніальної залежності були **напівколонія** і **протекторат**. Спільним для них було те, що і напівколонії, і протекторати залишалися формально суверенними державами з усіма ознаками державності і не входили до складу жодної колоніальної імперії. Проте ступінь залежності в обох випадках різнилася.

Напівколонію можна визначити як формально суверенну державу, котра потрапила в економічну, фінансову і, подекуди, політичну залежність від однієї або декількох імперіалістичних держав. Класичними прикладами напівколонії можна назвати Османську імперію, Персію, Китай у другій половині XIX – на початку XX ст. Зазвичай така форма залежності встановлювався у випадках, коли перетворення державу на класичну колонію було проблематичним у силу природно-географічних (значні території), внутрішньополітичних (відносно сильна влада місцевих правителів) і зовнішньополітичних (наявність декількох претендентів на освоєння держави) факторів.

Формами і шляхами перетворення держави у напівколонію можна назвати наступні:

– укладання *нерівноправних торговельних договорів*, якими великі держави здобували преференції в тій чи іншій державі (безмитна торгівля або сплата заниженого мита на ввезення товарів, зняття внутрішніх перепон для торгівлі, надання підданим імперіалістичних держав права екстериторіальності тощо);

– надання іноземним підданим або урядам інших держав *концесій* – монопольного права на певний вид економічної діяльності (видобуток корисних копалин, будівництво залізниць тощо);

– встановлення контролю над *фінансами* країни: надання позик під певні гарантії і преференції, встановлення контролю над фінансами під приводом

забезпечення сплати державного боргу, в ряді випадків – отримання права карбувати монету.

За *протекторату* одна держава, котра зберігала суверенітет у внутрішній сфері, передавала іншій своє право вести зовнішню політику, укласти договори та захищати свою територію. Такий режим зазвичай встановлювався внаслідок військово-політичного тиску. Класичними прикладами протекторату можуть бути *Єгипет* (з 1882 р.) та *Афганістан* (з 1880 р.) під покровительством Англії.

Специфічною формою колоніальної залежності був *кондомініум* – спільне управління територією (від лат *con* – спільне і *dominium* – володіння). Класичним прикладом кондомініуму був *Судан*. На основі укладеного в січні 1899 року договору між *Англією* і *Єгиптом* (який сам був англійським протекторатом) був встановлений спільний англо-єгипетський кондомініум над цією африканською країною. Чиновниками вищого рангу в Судані були англійцями, а середньої і нижчої ланки – єгиптянами. Фактично ж Судан був британською колонією.

До форм колоніальної залежності цієї групи можна віднести також *сферу впливу* – регіон, або територія, котра знаходилася під безумовним політичним, економічним і культурним впливом іншої країни (Монголія після 1921 р.). Часто розподіл на сфери впливу тієї чи іншої країни (Сіам у 1896 р., Китай на початку ХХ ст., Персія в 1907 р.) відбувався тоді, коли на напівколонію її перетворювали декілька країн. За такої обставини держава також зберігала свій формальний суверенітет і не входила до складу жодної колоніальної імперії.

Історично склалися дві основні форми колоніального управління: *пряма* і *опосередкована*.

Система прямого колоніального управління (по-іншому – “*французька модель*”) у класичній формі використовувалася саме у французькій імперії. Згідно цієї моделі, на усіх рівнях у колоніальній адміністрації послуговувалися лише громадянами метрополії. Вони ж становили основну масу службовців колоніальних армій. Така система була покликана якомога тісніше прив’язати колонії до метрополії, проте мала наслідком декілька суттєвих проблем. По-перше, колоніальна адміністрація вимагала вливання значних коштів із бюджету метрополії, що робило колонії малорентабельними. По-друге, за такої системи населення колонії змушене було постійно контактувати із громадянами метрополій, що постійно нагадувало про їх панівне становище і робило сприйняття колоніального режиму на ментальному рівні як жорсткого та пригноблюючого.

Система опосередкованого управління в літературі ще визначається як “*англійська*”, оскільки саме Англія своєю політикою сприяла якнайповнішому її втіленню у своїх залежних територіях. Хоча англійці запозичили таку модель у голландців, які, у свою чергу, перейняли її у португальців. Зміст її полягав у тому, що на вищих щаблях колоніальної адміністрації (генерал-губернатори, губернатори тощо) посади займалися вихідцями із метрополії, а до середньої та низової ланки активно залучалися представники місцевої еліти. До того ж англійці часто залишали владу на місцях туземним правлячим династіям і представникам родової чи племінної аристократії. Для прикладу, на початку новітнього часу на території Британської Індії

залишалося 562 автономних князівства, а у складі британської колоніальної армії європейці були лише офіцерами, а 70% особового складу були індійцями. Окрім того, що така система була значно дешевшою, вона сприяла вихованню в колоніях місцевих управлінських кадрів, інтелігенції. Саме вони згодом стануть на чолі національно-визвольного руху.

Слід мати на увазі, що у чистому вигляді обидві системи зустрічалися рідко. Так, у Французькому Індокитаї французи залишили номінальну владу представникам місцевої династії Нгуенів, а у більшості англійських колоній в Африці британці лише незначною мірою допускали тубільців до управлінської сфери. Так само було і в колоніальній практиці інших імперій. Якщо Нідерланди в Голландській Індії (Індонезія) використовували передусім англійський досвід, то в німецьких і італійських колоніях усі пости посідали переважно громадяни метрополій. Португальці й іспанці використовували елементи обох систем.

3. Напередодні Першої світової війни країни Сходу були втягнуті у світову колоніальну систему в якості залежної периферії і перебували під владою низки метрополій.

На території Азії єдиною реально суверенною державою була **Японія**, котра сама створила колоніальну імперію у Східній Азії. Вона контролювала острови *Рюкю*, *Бонін*, *Пенхуледао*, *Курильські острови*, *о. Тайвань*, *Корею*, а також південну частину *о. Сахалін*.

Найбільша за територією і чисельністю населення країна Азії – **Китай**, незважаючи на повалення маньчжурської династії Цинь у ході Сінхайської революції, була поділена на сфери впливу між провідними колоніальними державами. Для їх торгівлі було відкрито близько 100 портів. Імпортні товари звільнялись від внутрішніх мит, а ввізні мита не могли перевищувати 5%. Держави мали право тримати в Китаї свої війська, флот, поліцію, органи розвідки. 254 тис. іноземців на території Китаю користувались правом екстериторіальності – підлягали лише консульській юрисдикції і були непідсудні китайським законам. Так, **Великобританія** контролювала долину р. Янцзи. Центром її присутності був *Шанхай*. За російсько-англійською домовленістю 1907 року до англійської сфери впливу також потрапив гірський *Тибет*. Окрім того, британським володінням був порт *Гонконг*. Сферою впливу Франції були південні і східні райони Китаю. **Німеччина** контролювала півострів *Шаньдунь* з портом *Циндао*, а також *Ханькоу* і *Тяньцзінь*. **Росія** і **Японія** поділили між собою *Маньчжурію*. **Зовнішня Монголія**, котра формально проголосила незалежність від Китаю у грудні 1911 р., уже наступного року в системі міжнародних відносин розглядалася як автономія у складі Китайської республіки, проте у сфері впливу Російської імперії. Ще один важливий опорний пункт – порт *Макао (Аоминь)* належав **Португалії**.

Ще однією формально незалежною державою Азії був **Сіам** – єдина країна Південно-Східної Азії, котра ніколи не була колонізована. Будучи своєрідним буфером між французькими володіннями в Індокитаї і Британською Індією, він був у 1896 р. розподілений обома державами на сфери впливу.

Афганістан із 1880 року був британським протекторатом при збереженні в країні суверенної влади емірів із династії Дуррані. Подібний статус мав і високогірний *Непал*.

Персія за пізніх Каджарів переживала складні часи. Слабкістю центральної влади, а також вигідним географічним розташуванням та природними багатствами країни, скористалися *Росія* і *Англія*, котрі уже згадуваною домовленістю від 1907 р. розділили країну на три зони. Північна прикаспійська область опинилася у сфері впливу Росії, східні, прилеглі до Індії райони, опинилися у сфері британських інтересів. Центр і південь Персії до узбережжя Перської затоки визначалися нейтральною зоною, проте насправді тут господарювали англійці.

Формально суверенною державою залишалася і *Османська імперія*. Проте це була уже лише тінь колишньої могутньої Порти. Сама перетворена на напівколонію *Англії*, *Франції* і *Німеччини*, вона втратила більшість своїх африканських і європейських володінь. Під владою турецького султана в Азії залишалися власне *турецькі території* (Анатолія), *Сирія*, *Ліван*, *Палестина*, *Месопотамія* (Ірак), а також західна частина Аравійського півострова (*Хіджаз*, *Асір*). Центральні райони півострова (*Неджд*) знаходилися у владі роду Саудів і не визнавали влади Стамбула.

Решта держав Азії були колоніями. *Філіппіни* знаходилися під управлінням *США*, сучасна *Індонезія* була голландською колонією *Голландська Ост Індія*. Лише південно-східна частина *о. Нова Гвінея* були англійською, а північно-східна – німецькою колоніями. Німеччина також контролювала прилеглі до Нової Гвінеї острови: *архіпелаг Бісмарка* і найбільший із групи Соломонових островів *о. Бугенвіль*. Решта *Соломонових островів* знаходилися під владою Британії. *Португалія* зберігала свою присутність у *Східному Тиморі* на півдні сучасної Індонезії. Північна і західна частина *о. Калімантан* (*Саравак*, *Сабах* і *Бруней*) знаходилися у володінні *Англії*. Вони управлялися спільно з *Британською Малаєю*. На сході півострова *Індокитай* знаходилася французька колонія *Індокитайський союз*, котра охоплювала території сучасних В'єтнаму, Лаосу і Камбоджі.

Найбільшою, найбагатшою і найбільш густо заселеною азійською колонією була *Британська Індія* – перлина Британської імперії. Територіально вона включала в себе території сучасних власне *Індії*, *Пакистану*, *Бірми*, *Бангладеш*, *Шрі-Ланки* і *Бутану*. Англійськими були також *Мальдівські*, *Андаманські* та *Нікобарські острови*. Юридично Індія називалася Індійською імперією і мала багато атрибутів суверенної держави: уряд, армію, власний державний апарат, фінансову систему тощо. На узбережжі Індостану збереглися португальські та французькі анклавні залишки колишніх колоніальних володінь. Так, на західному узбережжі *Португалія* зберігала за собою порти *Діу*, *Даман* і *Гоа*. *Франція* ж на східному узбережжі Індії мала *Пондішері*, *Карікал*, *Янам*, *Мае* і *Чандернагор*.

Ну і, нарешті, *Англія* змогла закріпитися на узбережжі Аравійського півострова. *Ємен*, *Оман*, *Договірний Оман* (нинішні ОАЕ), *Катар*, *Бахрейн* і *Кувейт* знаходилися під контролем Лондона. Ступінь їх залежності подекуди визначають як протекторат, хоча, напевне, їх можна визначати як колонії з високим ступенем непрямой системи управління.

Щодо Африки, то на усьому материкові були лише дві держави, котрі зберегли суверенітет. Це була штучно створена у 1824 р. (незалежність – у 1847 р.) на гвінейському узбережжі афроамериканцями з США *Ліберія*. Іншою такою державою була *Ефіопія*, котра попри втрату у 1899 році узбережжя Червоного моря (*Італійська Ерітрея*), залишилася єдиною державою Чорної Африки, котра уникнула колоніальної залежності.

Північна (арабська) Африка була розподілена наступним чином. *Єгипет*, формально залишаючись під владою султана Османської імперії, був окупований британськими військами під приводом захисту Суецького каналу й фактично перебував у статусі протекторату. Разом із Єгиптом Англія в кінці XIX ст. встановила спільний англо-єгипетський кондомініум над *Суданом*. *Лівія* була завойована *Італією* і була перетворена на її колонію. *Туніс* офіційно був французьким протекторатом, але фактично був колонізований *Францією*. Найважливішою ж французькою колонією взагалі і в Африці зокрема був *Алжир*, котрий управлявся французьким міністерством внутрішніх справ і розглядався в метрополії як заморський департамент Франції. Щодо *Марокко*, то на початку XX ст. його територія була розподілена на французьку (більше 95% території), іспанську (північна приморська частина) і зону під міжнародним контролем (порт *Танжер*) при збереженні формальної влади місцевого султана.

В *Африці на південь від Сахари* і на захід від Судану до зони екватору основну частину колоніальних володінь належали Франції. *Французька Західна Африка* (створенна в 1895 р.) з центром у *Даккарі* (на тер. суч. *Сенегал*) охоплювала простори сучасних *Кот-д'Івуару* (*Берег слонової кістки*), *Буркіна-Фасо* (*Верхня Вольта*), *Гвінеї* (*Рів'єр де Сюд*), *Беніну* (*Дагомея*), *Мавританії*, *Нігеру*, *Малі* (*Французький Судан*) і *Сенегалу*. Центром *Французької екваторіальної Африки* (1910 р.) було місто *Браззавіль* (на тер. суч. *Конго*). До її складу входили сучасні *Габон*, *Республіка Конго*, *Центральноафриканська республіка* (*Убангі-шарі*), *Чад*. Англійські колонії в цій частині Африки обмежувалися *Нігерією*, *Ганою* (*Золотий берег*), *Сьєра-Леоне* і *Гамбією*. Іспанія володіла *Західною Сахарою* (*Ріо-де-Оро*), *Португалія – Гвінею-Бісау* (*Португальська Гвінея*) та *Кабо-Верде* (острови Зеленого мису). *Німеччина* встановила тут контроль над *Того* і *Камеруном*.

У *Східній Африці* Ефіопія виявилася оточеною колоніальними володіннями *Англії*, *Франції* й *Італії*. Остання мала тут *Ерітрею* та східну частину *Сомалі* (*Італійське Сомалі*). *Франція* в цій частині Чорного континенту мала лише одну, проте надзвичайно важливу в стратегічному плані колонію – *Джибуті* (*Французьке Сомалі*). Колоніями *Англії* були *Кенія* і *Уганда* (*Британська Східна Африка*) і північна частина *Сомалі* (*Британське Сомалі*).

Найбільшою колонією *Центральної Африки* було *Бельгійське Конго*. На південний захід від неї знаходилася португальська *Ангола*, а на схід – *Німецька Східна Африка* (суч. *Танзанія*). Південніше розмістилися британські колонії: *Північна* і *Південна Родезія*, *Бечуаналенд*, *Ньясаленд* і створений у 1910 р. домініон *Південно-Африканський Союз*. На заході британського поясу колоніальних володінь

розмістилася *Німецька Південно-Західна Африка*, а на сході – португальський *Мозамбик*.

Найбільший острів біля узбережжя Африки – *Мадагаскар* – був частиною *Французької* колоніальної імперії. Франції також належав о. *Реюньон*. Британськими були острови *Вознесіння*, *Св. Єлени*, *Тристан-да-Кунья*, *Маврикій*, *Сейшельські острови* та о. *Сокотра*.

Комплекс суперечок навколо колоніальних володінь став одним із складових того вузлу міжнародних суперечок, які спричинили світовий конфлікт 1914 – 1918 рр.

РОЗДІЛ 2

КРИЗА КОЛОНІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ. ОСНОВНІ КОЛОНІАЛЬНІ ІМПЕРІЇ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Орієнтовний план вивчення теми

Заняття № 1. Передумови кризи і розпаду колоніальної системи.

1. Соціально-економічні зміни і політичний розвиток країни Азії та Африки на поч. ХХ ст. Вплив Першої світової війни на афро-азійський світ.
2. Створення мандатної системи. Прояви кризи колоніальної системи в 1920 – 30-ті роки.
3. Причини і прояви заглиблення кризи колоніалізму в роки Другої світової війни.

1. На початок новітнього часу переважна більшість афро-азіатських країн була колоніями або напівколоніями провідних імперіалістичних держав. Вони перетворилися на надійні джерела сировини, допоміжних матеріалів, напівфабрикатів, у сфері вигідного збуту промислових товарів, вкладення капіталів, використання дешевої робочої сили. Володіння колоніями і зонами економічного впливу дозволяло імперіалістичним державам утримувати сильні позиції на світовому ринку. В Азії та Африці вони мали також значні стратегічні та геополітичні інтереси.

У 1914 р. колоніальні володіння **Англії** займали територію 33,5 млн. кв. км з населенням майже 400 млн. осіб, **Франції** – 10,6 млн. кв. км з населенням 50 млн. осіб, **Німеччини** – 3 млн. кв. км з населенням 13,3 млн. осіб. Колоніальні володіння мали також **Нідерланди** (Індонезія), **Португалія** (Ангола, Мозамбік, Португальська Гвінея та інші), **Іспанія**, **Бельгія**, **Італія**. В кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. на шлях колоніальних загарбань стали США і Японія, інтереси яких зіткнулися з інтересами “старих” колоніальних імперій. Імперіалістичні суперечності призвели до Першої світової війни (1914 – 1918), в якій перемогли держави Антанти.

Втягнення держав Сходу у світове господарство спричинило процеси, котрі докорінним чином змінили соціально-економічні, суспільно-політичні і ментально-ідеологічні засади традиційного східного суспільства. Під впливом іноземного капіталу в колоніях та напівколоніях поступово формувався *сучасний капіталістичний сектор економіки*. Це мало наслідком вихід на історичну арену підприємця сучасного типу. Поряд із купцем-посередником (т.з. *компрадорська буржуазія*) постає підприємець-промисловець (*національна буржуазія*), орієнтований на внутрішній ринок. Усе більш помітною соціальною стратою стає найманий працівник, соціальною базою формування якого виступали міська біднота, ремісники та розорені селяни. Слід усе ж пам’ятати, що *сучасний сектор економіки був лише острівцем серед традиційних укладів*, проте його питома вага зростала. Формується новий прошарок національної інтелігенції. Це були чиновники колоніального апарату, люди, котрі здобули освіту в метрополіях (вчителі, лікарі,

юристи) тощо. Відтак, змінюється соціальне обличчя національного-визвольного руху, його форми й методи. На зміну традиційним лідерам (родова аристократія, духовенство) приходять нові, озброєні сучасними знаннями, почерпнутими у “білих господарів”. На зміну повстанням та виступам, консервативних за своєю природою і спрямованих на повернення до старих “золотих” часів, приходять політичні партії з чіткими вимогами і програмами (*Індійський національний конгрес* і *Мусульманська Ліга* в Індії, *Гоміндан* в Китаї). “*Пробудження Азії*” початку ХХ століття (“Молодотурецька революція” в Османській імперії, Революція 1905 – 1911 рр. в Персії, *сварджистський рух* в Індії, *Сінхайська революція* в Китаї) продемонструвало появу нових форм масової боротьби в арсеналі патріотичних сил. Усе це дозволяє говорити, що *напередодні Першої світової війни східні суспільства (передусім азійські) пережили якісні структурні зміни в усіх сферах суспільного життя, котрі наближали початок кризи класичного колоніалізму.*

В історії людства до 1914 року не було події, яка б за своїми масштабами та наслідками могла зрівнятися з Першою світовою війною. Офіційно в ній взяло участь 38 країн з населенням в 1,5 млрд. осіб, у тому числі такі держави Сходу, як Індія, Японія, Китай, Османська імперія, Єгипет, Сіам. Насправді війна прямо чи опосередковано охопила і низку нейтральних країн, на території яких велися бойові дії (Персія), деякі країни, котрі формально залишилися осторонь, проте фактично в ній задіяні (Ємен), а також практично усі колоніальні та залежні країни Азії, Африки, а також Австралії та Океанії, які виступили на боці своїх метрополій.

Війна спричинила мобілізацію понад 70 млн. осіб, з яких 9,5 млн. загинуло і більше 20 млн. були поранені, з них 3,5 млн. залишилися каліками. Колосальні матеріальні збитки, руйнування міст і сіл, промислових об’єктів, запусніння сільськогосподарських угідь, знищення інфраструктури мали наслідком голод та хвороби, інфляцію, небачене зростання цін та податків, масове зубожіння широких верств населення. Усе це завдало серйозних потрясінь соціальним устоям, які сформувалися до війни, і спричинило гостру політичну, соціальну та ідеологічну кризи в середині країн-учасниць.

Країни Сходу займали вагоме місце у світовій геополітиці напередодні війни. Багато в чому комплекс протиріч навколо бажання перерозподілу сфер впливу в афро-азійському регіоні між великими державами і спровокував світовий конфлікт. Звичайно, буде невірним називати бажання територіальних перерозподілів на Сході головною причиною війни, проте ігнорувати цей чинник не можна.

Бойові дії торкнулися країн Сходу практично одночасно з країнами Європи, де вони розпочалися 28 липня 1914 року (за н. ст.) нападом *Австро-Угорщини* на *Сербію*. Уже 4 серпня, на другий день після оголошення Німеччиною війни Францією, німецький крейсер “*Бреслау*” обстріляв порт *Бон* (нині – *Аннаба*) у французькій колонії Алжир. Через декілька днів був обстріляний ще один порт – *Філіпвіль*, а перший контингент алжирських стрільців (14 тис. осіб) був перекинутий до метрополії. Уже 23 серпня у війну на боці Антанти вступила *Японія*, яка до кінця 1914 року захопила *німецькі колонії на Тихому океані* та базу *Циндао* в Китаї. Із серпня 1914 року розпочалися бойові дії в *німецьких колоніях* у Південно-Західній, Східній та

Тропічній Африці, де за підтримки Англії, Франції, Бельгії та Португалії наступ повели війська домініонів Британії – ПАС, Австралії та Нової Зеландії. Успішні дії союзників мали наслідком втрату Німеччиною своїх володінь в Африці (*Того, Камерун, Південно-Західна Африка, Німецька Східна Африка*).

Головні події Першої світової війни розгорталися в Європі. Далекосхідний та африканський театри бойових дій були другорядними. Інакше склалася ситуація на Близькому Сході, де Османська імперія, всупереч проголошеному 3 серпня 1914 року нейтралітету, активно готувалася до війни. Уже 29 жовтня 1914 року османський флот та раніше прибулі в Чорне море німецькі кораблі обстріляли Одесу, Севастополь, Феодосію і Новоросійськ. У відповідь Росія (2 листопада), Великобританія і Франція (5 – 6 листопада відповідно) оголосили султанові війну, а той відповів проголошенням джихаду усім державам Антанти 11 листопада 1914 року. Проте буквально з перших днів війни османи стали терпіти невдачі: в кінці 1914 – на початку 1915 р. російські війська розгромили у ході Сарикамиської операції 3-ю армію османів, котра втратила 70 з 90 тис. вояків та офіцерів, а британці висадили експедиційний корпус у гирлі Тигра й Євфрату й до кінця 1914 року зайняли південь Месопотамії. У лютому 1915 року англо-французькими силами була розпочата Дарданелльська операція, метою якої було виведення імперії Османа з війни. У січні 1916 року, не виконавши свого завдання, десант був евакуйований з півострова Галліполі. Це був чи не єдиний військовий успіх турків у війні. А турецький полководець, майбутній “батько турків” Мустафа Кемаль за успішні дії проти англо-французького десанту був удостоєний титулу “рятівник стамбулу”.

Улітку 1916 року розпочалося антиосманське “повстання в пустелі” на чолі з еміром Фейсалом та британським розвідником Т. Лоуренсом, яке поставило під загрозу османську присутність в Аравії. Від турків вдалося відрізати також Ємен, де імам Яхья створював британцям проблеми облогою стратегічно важливого порту Аден.

Показово, що на заклик султана-халіфа не відгукнулися мусульмани Єгипту та країн Магрибу, хоча оголошення джихаду почули колишній хедив (правитель) Єгипту Аббас II Хільмі та колишній султан Марокко Мулай Рафід. Обидва вони були відсторонені від влади (Англією та Францією відповідно), жили в еміграції і користувалися авторитетом з-посеред незначного числа своїх співвітчизників в Європі і Стамбулі. Ці общини вели не стільки проосманську чи пронімецьку, скільки антиколоніальну пропаганду. У цілому ж, хоча еліта Магрибу підтримала Францію, в головній колонії – Алжирі мали місце антифранцузькі виступи. Упродовж 1916 – 1918 рр. французи зафіксували тут 9 тис. подібних виступів. І хоча загального повстання арабів Магрибу (на це сподівалися в Берліні та Стамбулі) не відбулося, опір колоніальним владам у різних формах не припинявся.

Після виходу з війни Росії був фактично ліквідований Кавказький фронт, і османи змогли перекинути частину військ до Іраку і Палестини. Паралельно турецькі частини були кинуті на завоювання Вірменії, Азербайджану та Грузії. Проте на середину жовтня 1918 року турки були повністю витіснені з Палестини і Сирії, а на

кінець місяця – з Іраку. У кінці жовтня 1918 року Османська імперія капітулювала (*Мудроське перемир'я від 30 жовтня 1918 р.*).

Розгром найбільш могутньої мусульманської держави, з одного боку, зробив актуальним питання про долю її колишніх володінь (частково це питання вирішувалося уже в ході війни укладанням таємної угоди *Сайкса-Піко* 1916 року), а з іншого – призвів до радикалізації антиєвропейських та антиколоніальних виступів у різних частинах мусульманського світу (*халіфатський рух*).

Розпад *Османської імперії* (як і *Російської, Німецької, Австро-Угорської*) став одним з найважливіших наслідків Першої світової війни та відправною точкою чисельних геополітичних та ідеологічних змін у різних регіонах Сходу. Одним із безпосередніх **геополітичних наслідків** Першої світової війни став перерозподіл колоніальних володінь у межах мандатної системи Ліги Націй. Разом із цим, колонії та напівколонії зазнали безпосередніх впливів війни. Їх можна згрупувати в такі групи.

Соціально-економічні наслідки. Колонії і напівколонії були насильно втягнуті метрополіями у війну, змушені були захищати чужі для них інтереси. На територіях багатьох країн розгорнулись бойові дії, що призвело до величезних матеріальних збитків. Мирне населення зазнавало безжалісного пограбування з боку військ, властей, тимчасових окупантів. Місцеві жителі примусово зганялися на будівництво доріг, військових об'єктів із надзвичайно важкими умовами праці. Колонії були перетворені на тилові бази воюючих метрополій, змушені були надавати їм сировину і навіть промислові товари. Чоловіче населення зазнавало примусової мобілізації, воювало на найбільш небезпечних ділянках фронтів. Так, *Франція отримала зі своїх колоній 545 тис. солдатів (в основному з берберів Магрибу, а також близько 230 тис. сенегальських стрільців)*. З її колоній також було спрямовано до метрополії сотні тисяч робітників, покликаних замінити мобілізованих до армії французьких пролетарів та аграріїв. *Великобританія лише з Індії мобілізувала 1,5 млн. солдатів, 700 тис. з яких загинули на фронтах війни.*

Серйозно погіршилось становище широких верств населення афро-азіатських країн, суттєво знизився їх і без того невисокий життєвий рівень. Ціни на продовольство, товари першої необхідності повсюдно зростали. Багато товарів взагалі зникли з продажу внаслідок скорочення або припинення їх імпорту. Навіть у країнах, розташованих далеко від фронтів, порушились усталені економічні зв'язки, що спричинило дезорганізацію господарства. Населення страждало від голоду, епідемій тифу, іспанки та інших тяжких хвороб. Війна принесла народам Азії та Африки розруху, масове зuboжіння, економічні негаразди.

З іншого боку, війна *сприяла розвитку ринкових відносин* у колоніях і напівколоніях, оскільки послабила тиск Заходу на їх економіку. Зайняті війною метрополії були змушені перевести свою промисловість на виконання військових замовлень, а тому переносили частину власної промисловості на територію колоній. *Лише в Алжирі Франція розмістила військових позик на 1 768 млн. франків, у решті своїх володінь – на 600 млн.* Взагалі, **зріст національного підприємництва став одним з визначальних наслідків війни.** З одного боку, перенесення частини

виробництва для військових потреб метрополій мало наслідком створення нових підприємств й робочих місць, розширення мережі транспортної інфраструктури в колоніях. З іншого боку, *скорочення ввозу промислових товарів та вивозу сировини створило умови для зростання національного капіталізму і економічного зміцнення національної буржуазії*, яка була зацікавлена і в отриманні політичних прав. Старі галузі колоніальної економіки руйнувалися, компрадорська буржуазія та пов'язані з нею дрібні товаровиробники розорявалися. У той же час надлишок сировини та брак готової продукції стимулював розвиток переробних галузей, що суттєво руйнувало основи класичної колоніальної експлуатації та залежність колоній від метрополій. Так, *число промислових підприємств в Індії за роки війни зросло з 2 874 до 3 965, число акціонерних компаній – з 2 552 до 2 879, а їх сукупний капітал зріс більше, як на третину. У той же час, частка Великобританії на індійському ринку зменшилася удвічі. Суттєво зросли позиції картелю Тата. Схожі процеси відбувалися й в інших країнах. В Китаї число національних підприємств зросло з 698 до 1 750, а частка великих серед них – з 4 до 14 %. Особливо розширилися позиції національної буржуазії в легкій промисловості. Це ж мало місце і в Єгипті, Персії, турецькій частині Османської імперії. На Філіппінах, не зважаючи на зростання американських капіталовкладень, частка національного капіталу досягла позначки 50%. Підприємець сучасного типу (на відміну від більш чисельних купців та заможних ремісників) **вперше став помітною фігурою в країнах Сходу саме у ході та по завершенні Першої світової війни**. З'являлися й інші страти сучасного суспільства, **зокрема фабрично-заводський пролетаріат**. Його чисельність на кінець війни становила: в Китаї – 2 млн. осіб, в Індії – 1,3 млн., в Єгипті – 650 тис., в Індонезії – 500 тис., в Бірмі – 100 тис., в Кореї – 50 тис.* Звичайно, були регіони, де пролетаріату не було взагалі (*Аравія, Афганістан*), проте в ряді країн його частка серед самостійного населення складала 5 – 8%. *В країнах Сходу з'явилися нові групи інтелігенції (у тому числі з технічною освітою), кваліфікованих робітників, техніків, майстрів, військових.*

Таким чином формувалася (поки що доволі слабка і не повсюдна, проте помітна) соціальна база, готова до сприйняття нової політичної культури та ідеалів громадянськості.

Ідеологічні наслідки. В роки війни мільйони людей змушені були залишити свої рідні місця, сотні тисяч брали участь у боях і навчилися володіти зброєю, їх рівень знань розширився, вони побачили світ, зрозуміли сильні й слабкі сторони своїх поневолювачів-колонізаторів і готові були боротися за свої інтереси. Не даремно *О. Шпенглер* назвав Першу світову “*першою перемогою кольорової раси над білою*”.

Таким чином, Перша світова війна поряд із втратами, масовими переміщеннями та загибеллю населення цілих регіонів, руйнуваннями та збитками принесла в країни Сходу кардинальні політичні, економічні, соціальні та морально-психологічні зміни. Участь народів Сходу у війні на багато речей відкрила їм очі. Нові страти сучасного типу були зацікавлені в антиколоніальній боротьбі й суттєво змінили обличчя національно-визвольного руху.

2. По завершенні Першої світової війни перед державами-переможницями постало питання про майбутню долю німецьких колоній та арабських володінь колишньої Османської імперії. Частково це питання було уже вирішене в ході бойових дій у Тропічній і Південній Африці та на Близькому Сході, а також під час перемовин між лідерами країн Антанти. Так, уже у 1916 році Англія і Франція домовилися розподілити між собою арабський Близький Схід (угода Сайкса-Піко). Під час повоєнного врегулювання подальша доля колоній країн, що зазнали поразки, вирішувалася в межах мандатної системи Ліги Націй.

Положення про створення міжнародної організації, покликаної гарантувати збереження існуючого світопорядку, містилася у тексті *Версальського договору* з Німеччиною. *Стаття ж 22* договору передбачала встановлення міжнародної опіки над колишніми володіннями Німеччини та Османської імперії. *Ідея опіки була вироблена на підставі уявлення великих держав про те, що більша частина неєвропейських територій, котрі втратили свого покровителя, була не в змозі самостійно керувати собою в надзвичайно складних умовах тогочасного світу.* Виходячи з цієї логіки, Ліга Націй змушена була довірити опіку над ними “передовим націям світу”, щоб вони управляли ними від імені світової спільноти в якості мандатаріїв.

Упродовж 1920 – 1923 рр. відбувалося вироблення *правової бази мандатної системи* (*Версальський договір 1919 р., Севрський мирний договір 1920 р., рішення конференцій у Сан-Ремо 1920 р. та Лозані в 1923 р.*). Усі підмандатні території були розподілені на три групи залежно від рівня суспільно-політичного розвитку.

1. Мандати групи “А” сформували арабські володіння Османської імперії. *Сирію і Ліван* отримала *Франція*, а *Палестину* (з майбутньою *Трансїорданією*) і *Месопотамію (Ірак)* здобула *Англія*. Наголошувалося, що ці території досягли високого рівня громадських інститутів і здатні отримати незалежність за адміністративної допомоги держави-мандатарія.

2. Мандати групи “Б” – німецькі володіння у Тропічній Африці *Того, Камерун і Німецька Східна Африка*. *Того й Камерун* були поділені кожна на дві зони й розподілені між *Англією і Францією*. *Західне Того і Західний Камерун* (були приєднані до *Золотого берегу (Гани)* і *Нігерії* відповідно) склали британський мандат. Решта цих територій (власне сучасні *Того й Камерун*) склали французький мандат. Більшу частину *Німецької Східної Африки (Танзанія)* отримала в мандатне управління *Англія*, а округ *Руанда-Урунді – Бельгія*. Ці території визначалися як недостатньо розвинуті в політичному відношенні, а тому потребують опіки.

3. Мандати групи “С” сформували колишні володіння Німеччини в Південній Африці, Південно-Східній Азії та Океанії. Мандат на *Південно-Західну Африку (Намібія)* отримав британський домініон *Південно-Африканський Союз*. *Земля Імператора Вільгельма* (Північно-Східна частина о. Нова Гвінея), *архіпелаг Бісмарка* і о. *Бугенвіль* передали під управління *Австралії*. *Острови Науру і Західне Самоа* отримала *Нова-Зеландія*. Колишні німецькі острівні володіння в Океанії (*Каролінські, Маршалові та Маріанські острови*) передали *Японії*. Ці найменш розвинені території передавалися у пряме володіння державам-мандатаріям.

Створення мандатної системи може розглядатися (і розглядається сходознавцями радянської школи) як черговий етап колоніального перерозподілу світу під прикриттям Ліги Націй. Проте *сам факт створення мандатної системи став свідченням кризи класичного колоніалізму*. Про це дозволяють говорити наступні моменти:

– підмандатні території юридично знаходилися під опікою Ліги Націй, а держави-мандатарії здійснювали управління ними від імені цієї міжнародної організації;

– держави-мандатарії мали щороку звітувати перед Комісією мандатів Ліги Націй;

– підмандатні території не були включені до складу колоніальних імперій держав-мандатаріїв;

– держави-мандатарії мали перед підмандатними територіями і Лігою Націй певні зобов'язання, а принаймні мандати групи “А” отримали чітко визначений правовий статус.

Усе це дозволяє говорити, що ***мандатна система стала результатом визнання правлячими колами метрополій неможливості перерозподілу колоніальних володінь методами і засобами попередніх десятиліть та своєрідною реакцією на світ, що змінювався.***

Як уже зазначалося, криза колоніальної системи була спричинена діалектичною взаємодією двох основних чинників:

– *розвитку продуктивних сил колоній та залежних територій, що призводило до “підтягування” господарства периферії до економіки метрополій і унеможливило подальший нееквівалентний обмін між ними;*

– *розвитку національно-визвольних рухів, котрі усе більш послідовно ставили своїм основним завданням національне звільнення й утворення незалежних держав.*

Такий стан речей змушував метрополії прилаштовуватися до нових умов, йти на поступки громадськості колоній. Подібні заходи свідчили про неможливість застосовувати перевірені методи класичної колоніальної експлуатації і також були красномовним проявом кризи колоніалізму. Взаємодія цих факторів на різних етапах історичного розвитку колоніальної системи була неоднаковою. ***Міжвоєнний період став часом загострення кризи колоніальної системи, коли формувалися необхідні історичні передумови її розпаду.***

Міжвоєнний період став часом подальшого розвитку виробничих сил колоній, національного підприємництва, сучасного (капіталістичного) сектору економіки. Дедалі вагоміші позиції в економіці завоювала національна буржуазія, котра вступала в конфлікт із капіталом метрополій та інших капіталістичних держав і поступово висувала претензії на участь в управлінні своїми державами. Національна буржуазія відтак стає активним учасником політичного життя. Збільшується чисельно і заявляє про себе як про вагому соціальну силу пролетаріат. Не зважаючи на те, що сучасний сектор економіки залишався лише елементом переважно багатокладної економіки країн Сходу, в ряді країн (Індія) його роль ставала визначальною.

Змінювалося обличчя і національно-визвольних рухів у колоніях та напівколоніях. *До нових його рис можна віднести:*

- національно-визвольний рух стає більш масовим;
- зазнає змін його соціальна база; на зміну традиційним стратам – родовій аристократії, духовенству, селянству та міським низам приходять молода національна буржуазія, інтелігенція, робітництво, офіцерство тощо;
- рух стає більш організованим та структурованим, його організаційним оформленням стають політичні партії з чітко сформульованими програми та новими методами пропаганди своїх ідей (окрім Індійського національного конгресу і Мусульманської ліги в Індії, котрі виникли ще в Новий час, можна згадати єгипетський Вафд, туніський Дестур, Партію Алжирського народу тощо);
- визвольні рухи в багатьох країнах отримують харизматичних лідерів, діяльність яких здійснила резонанс далеко за межами їхніх країн (Мохандас Карамчанд (Махатма) Ганді в Індії, Хо Ші Мін у В'єтнамі тощо);
- методи національно-визвольного опору стають більш радикальними, як і вимоги патріотичних кіл;
- важлива зміна сталася в ідеологічному обґрунтуванні визвольних рухів: панівною ідеологічною парадигмою стає **націоналізм**, а відтак **головною метою боротьби стає національне звільнення та утворення суверенних національних держав**.

В історії колоніальної системи 1920 – 30-х рр. можна умовно виділити три етапи, на кожному з яких прояви кризи колоніалізму мали відмінну комбінацію та практичне втілення.

1. Світова революційна криза 1918 – 1923 рр., яка була спричинена як наслідками Першої світової війни, так і революційними подіями 1917 року в Росії. Радянська Росія проголосила курс на відмову від нерівноправних договорів, на встановлення рівноправних відносин із країнами Сходу, різносторонню підтримку народів колоній та напівколоній. Морально-політична, дипломатична, військово-фінансова допомога з боку Радянської Росії надавалася багатьом країнам, від Монголії до Туреччини. Показово, що визвольними рухами Монголії, Китаю, Туреччини, інших країн було використано радянський досвід будівництва державності і створення партійно-політичних структур, а також армії. Світова революційна криза ознаменувалася могутньою хвилею повстань, визвольних рухів у країнах Сходу. Це *“рисові бунти” в Японії, “рух 4 травня” в Китаї, англо-афганська війна 1919 р., революційний підйом в Індії, Ірані в 1918 – 1922 рр., національно-визвольна (“кемалістська”) революція в Туреччині 1919 – 1923 рр., повстання в Єгипті, Сирії, Іраку в 1919 – 1920 р. та ін.* Ці виступи були продовженням епохи *“пробудження Азії”* і супроводжувалися зростанням людського фактору, залученням широких народних мас у боротьбі за національне звільнення. Паралельно відбувався процес формування нових політичних партій.

Піднесення національно-визвольних рухів змусило урядові кола метрополій вдаватися до пошуків нових засобів у колоніальній політиці. Так, Велика Британія

змушена була визнати суверенітет *Афганістану (1921 р.)* та *Єгипту (1922 р.)*. *Актом про управління Індією (реформа Мгнтегю-Челмсфорда, 1919 р.)* англійський уряд розширив місцеве представництво індійців у провінційних органах влади. Схожі процеси тривали в Нідерландській Індії, на Філіппінах тощо. *Подібні маневри свідчили про усвідомлення урядовими колами метрополій неможливості дотримання старих принципів колоніальної політики та необхідності їх пристосування до нових реалій.*

2. Період економічної та політичної стабілізації (1924 – 1929 рр.). Цей період ознаменувався суттєвим оздоровленням не лише економіки розвинутих країн, а відтак – і економіки колоній та напівколоній як інтегральної частини світового капіталізму, але й нормалізацією політичного життя. В умовах покращення економічної кон'юнктури протестний запал широких верств населення пішов на спад, а національно-визвольний рух перейшов переважно у площину політичної боротьби. Разом із цим, визвольні рухи в різних регіонах тривали. Найбільшими з них стали *революція 1925 – 1927 рр. в Китаї* та *національне повстання 1925 – 1927 рр. в підмандатній Сирії.*

3. Світова економічна криза та наростання міжнародної політичної нестабільності (1929 – 1930-ті рр.). Тут слід мати на увазі, що загальноприйнята європоцентристська періодизація міжвоєнного періоду всесвітньої історії стосовно регіону Сходу є неприйнятною, оскільки для Китаю Світова економічна криза співпала з початком японської агресії (1931 р.), а для Ефіопії змінилася італійським вторгненням (1935 р.).

Криза поглибила суперечності між метрополіями та залежними територіями та стала важливою віхою у процесі загострення кризи колоніальної системи. З одного боку, в роки кризи спостерігалися практично ідентичні процеси, які мали місце в роки Першої світової війни: масове розорення товаровиробників традиційних галузей, зубожіння широких верств населення, подальший розвиток національного підприємництва. З іншого боку, метрополії здійснили спробу використати колонії й напівколонії як важливий засіб послаблення згубних наслідків кризи в країнах Заходу. Черговий спалах національно-визвольного руху змусив уряди метрополій йти на подальші поступки та компроміси. Так звані “даровані конституції” (*Сирія, 1930 р.*), розширення місцевого представництва в органах влади в *Індії (Закон про управління Індією 1935 р.)*, *Індокитаї*, реформи на *Філіппінах* тощо дедалі більше наближали народи колоній до здобуття повної незалежності.

Криза загострила міжнародні відносини в регіоні, найбільшим проявом чого став початок *японської агресії в Китаї: 18 вересня 1931 р.* Японія створила плацдарм в північно-східному Китаї – *Манчжоу-Го*, а *7 липня 1937 року* розпочала широкомасштабну агресію проти Китаю. До речі, китайські історики пропонують вважати одну з цих дат часом початку Другої світової війни.

3. Друга світова війна, яка прямо чи опосередковано втягнула афро-азіатський світ у свою орбіту, суттєво поглибила кризу колоніальної системи й

створила необхідні передумови для початку процесу деколонізації. При розгляді цього питання особливо слід звернути увагу на дію таких факторів.

– Значні регіони Африки (Північна Африка) та Азії (Східна та Південно-Східна Азії) безпосередньо стали аренами збройного протистояння між державами Коаліції та Вісі. Бойові дії та окупація мали наслідком послаблення (а подекуди й повну ліквідацію) системи колоніального адміністрування, руйнування господарської інфраструктури, масові міграції населення, погіршення умов їх життя тощо. Усе це руйнувало рештки довіри до урядів їхніх метрополій та сподівань на те, що вони здатні захищати життєві інтереси народів своїх колоній.

– Безпосереднє залучення народів колоній до бойових дій в якості допоміжних підрозділів, їхня активна участь у рухові опору (в країнах Азії, окупованих Японією, він носив риси і національно-визвольного руху) збагатила їхній бойовий досвід, розширило світогляд та спричинило появу нових харизматичних лідерів.

– На початковому етапі війни більшість метрополій або зазнали поразки й взагалі втратили реальний суверенітет (Франція, Нідерланди), або ж були суттєво послаблені чи заклопотані участю своїх армій у бойових діях (Англія, США). З одного боку, це полегшило захоплення значних територій в Азії Японією упродовж 1940 – першої половини 1942 рр., а з іншого – зруйнувало господарські та політичні зв'язки між метрополіями та їх колоніями.

– Для ряду колоній у Південно-Східній Азії (Індокитай, Малайзія, Сінгапур, Бірма, Індонезія, Філіппіни) вирішальним фактором стала японська окупація. Японська пропаганда із самого початку намагалася використати на свою користь місцеві національно-визвольні антиколоніальні сили, а тому обґрунтовувала війну як расову між азіатами та європейцями. З цією метою японцями широко пропагувалося гасло “*Азія для азіатів*”. Така політика мала успіх в Бірмі, Індонезії, де місцеві національні еліти попервах пішли на шлях активного співробітництва з окупантами, сподіваючись, що за їх допомогою у подальшому здобудуть суверенітет. Здійснюваний же окупаційними владами курс на японізацію, економічне пограбування територій призвів до “протрезвління” місцевих еліт і включення їх в антияпонський Рух опору, який був одночасно і національно-визвольним рухом. Поразка Японії та звільнення окупованих територій відкрили шлях народам колоній до незалежності.

– Неможливо применшити дію принципів і гасел, котрі були покладені в основу діяльності Антигітлерівської коаліції. Третій пункт *Атлантичної хартії* (14 серпня 1941 року) містив **положення про право націй на самовизначення**. Про те, що це гасло було почуте в колоніях свідчить заява У. Черчілля, що дія хартії не поширюватиметься на англійські володіння до завершення Другої світової війни. У подальшому принцип права націй на самовизначення було включено до 1 статті Статуту ООН.

– У роки війни, а особливо на її завершальному етапі, зріс авторитет США і СРСР у світі, котрі, хоча і з різних доктринальних міркувань, прагнули ліквідації світової колоніальної системи. Проявом цього стало піднесення і зростання впливу в колоніях політичних організацій, які сповідували як ліберально-демократичну, так і

ліво-марксистську ідеології. Важливим наслідком цього стала подальша демократизація національно-визвольних рухів, котрі ставали дедалі масовими.

– Врешті решт, *розгром мілітаристської Японії і фашистської Німеччини, провал їх загарбницьких планів та перемога країн Коаліції заклали необхідні передумови для початку процесу розпаду світової колоніальної системи та постання на її місці нових суверенних країн в Азії та Африці.*

Заняття № 2. Еволюція основних колоніальних імперій у міжвоєнний період.

1. Британська колоніальна система в 1920 – 30 рр. Еволюція британської колоніальної системи і політики.
2. Французька колоніальна система і колоніальна політика в 1920 – 30-ті роки.
3. Португальська колоніальна політика в 1920 – 30 роки.

1. Напередодні Першої світової війни **Велика Британія** мала найбільшу колоніальну імперію. Найбільш розвинутими і привілейованими складовими імперії були її *домініони*: Канада, Ньюфаундленд, Австралійський Союз, Нова Зеландія і Південно-Африканський Союз. Найбагатшою і найважливішою колонією була Британська Індія, котра займала територію нинішніх власне Індії, Пакистану, Бірми. Окрім цього, в Азії Британія контролювала Бутан, Шрі-Ланку, Малайю, Саравак, Сабах, Бруней, низку султанатів на узбережжі Аравійського півострова, орендну територію Гонконг та низку дрібних острівних володінь в Індійському та Тихому океанах. Значні колонії Британія мала в Африці. В Західній Африці Англія контролювала Нігерію, Золотий Берег, Гамбію і Сьєрра-Леоне; в Східній Африці їй належали Кенія, Уганда, Занзібар і частина Сомалі. Під її контролем перебувала майже вся Південна Африка. Британськими володіннями тут були Південна і Північна Родезія, Бечуаналенд, Ньясаленд. Перед Першою світовою війною британські володіння в Африці були оформлені в регіональні об'єднання: Британська Південна Африка (6 територій), Британська Східна Африка (4 території) і Британська Західна Африка (4 колонії і протекторат). Окрім цього, ряд країн знаходилися або під британським протекторатом (Єгипет із Суданом, Афганістан), або ж були в її сфері впливу (Персія, Тибет, долина р. Янцзи в Китаї).

По завершенні Першої світової війни Британії не лише вдалося зберегти свої колоніальні володіння, але й розширити межі свого впливу за рахунок колишніх османських (Палестина, Месопотамія) і німецьких (частина Того і Камеруну, Німецька Східна Африка (Танзанія), Німецька Південно-Західна Африка (Намібія), північно-східна частина Папуа-Нової Гвінеї з прилеглими островами) колоній. Так збулася мрія творця британської колоніальної імперії в Африці С. Роддса про безперервний ланцюг британських володінь “від Кейптауна до Каїра”.

Проте по завершенні Першої світової війни й упродовж усього періоду між двома світовими війнами урядові кола метрополії змушені були реагувати на нову розстановку сил у своїх домініонах і колоніях. Британські володіння від заморських територій інших країн вирізнялися динамічним економічним розвитком, тісним

втягненням у світогосподарські зв'язки, бурхливими соціальними зрушеннями. Тут помітнішими були позиції нових страт суспільства: буржуазії, інтелігенції, робітництва. Чималу роль у цьому відіграли економічна політика Британії у своїх колоніях, а також широке залучення місцевої еліти до лав колоніальної адміністрації у межах системи опосередкованого управління, притаманної Лондону.

Саме роки Першої світової війни стали часом початку тих процесів, котрі визначили зміст кризи старої Британської колоніальної системи. Під час світового конфлікту британські домініони забезпечували метрополію грошима, сировиною, бойовим спорядженням. Широко використовувалися людські ресурси цих країн. Так, *кожен десятий мешканець Нової Зеландії служив у британській армії, а загальне число мобілізованих громадян домініонів сягнуло 2,8 млн. осіб.* Усе це спричинило усвідомлення того, що зайнята війною Великобританія уже не в змозі просто вимагати від домініонів допомоги, а може отримувати її лише надаючи їм певні поступки. Свідченням цього став пункт 9 Резолюції Імперської конференції 1917 р., який проголошував, що *домініони повинні визнаватися "повністю автономними націями Співдружності"*. По завершенні війни британські домініони були допущені до післявоєнного облаштування світу й отримали у своє безпосереднє управління підмандатні території. Це було ще одним свідченням підвищення статусу домініонів та вагомим кроком на шляху до їхнього суверенітету.

Не лише домініони, але й колонії внесли свій вагомий внесок у перемогу Антанти в Першій світовій війні. Лише з Індії до лав британської армії було мобілізовано 1,5 млн. індійців, більшість з них брали участь в боях за межами Індії. На фронтах війни загинуло близько 700 тис. осіб. Борг країни зріс із 192 млн. рупій в 1914 р. до 1 млрд. 325 млн. рупій в 1918 р. Індійська національна буржуазія вимагала розширення своєї участі в управлінні країною, зняття перешкод для розвитку економіки, захисту від іноземної конкуренції на зовнішньому та внутрішньому ринках. В роки війни вона проводила курс "доброзичливої опозиції", сподіваючись, що колонізатори проведуть реформи, які будуть відповідати як їх прагненням, так і національним інтересам Індії. Усвідомлюючи це, 20 серпня 1917 р. міністр у справах Індії Е.С. Монтегю оприлюднив у Палаті обичин Британського парламенту Декларацію, в якій були сформульовані принципи майбутньої політики Великобританії в Індії. Проголошувався курс на "поступове та поетапне розширення місцевого представництва в органах влади аж до створення в Індії самоврядного відповідального уряду як складової частини Британської імперії".

Подібні процеси мали місце й в інших залежних від Британії країнах. По завершенні ж Першої світової війни володіннями Британії прокотилися національно-визвольні виступи і рухи. У 1919 році розпочалася чергова (Третя) англо-афганська війна, спричинена небажанням Лондона визнати права на самостійну зовнішню політику нового афганського еміра Амманули-хана. Війна завершилася поразкою Британії, а за Кабульським договором (1921 р.) Велика Британія визнала повний суверенітет Афганістану. 28 лютого 1922 р. Англія, вражена розмахом "березневої революції" 1919 р., опублікувала односторонню декларацію, якою оголосила Єгипет незалежною державою. Це було перше звільнення залежної території

Англією. Британські війська залишилися в країні до підписання англо-єгипетської угоди 1936 р. Формальний політичний суверенітет в цей період Британія надала підмандатним *Трансйорданії (1921 р.)* й *Іракові (1932 р.)*. **Ці події засвідчили тенденцію нової колоніальної політики Лондона: обмеження політичної присутності з метою збереження економічних та геостратегічних позицій у своїх зонах впливу.**

Британська колоніальна політика у два міжвоєнні десятиріччя відзначалася гнучкістю, в арсеналі її засобів переважали поступки і компроміси, які часто носили випереджальний стосовно загострення конфліктних ситуацій характер. Саме в ці роки Імперія стала на шлях еволюції вбік нового формату відносин – Британської Співдружності націй. Еволюція ця в ці роки найбільше проявилася у відносинах метрополії з домініонами.

Одразу по завершенні Першої світової війни загострилася ситуація в *Ірландії*. Тут, у зв'язку із затримкою надання самоуправління, посилювався вплив партії прибічників незалежності *Шинн Фейн*. На парламентських виборах 1918 року вона здобула більшість місць від Ірландії і наступного року сформувала *Ірландську асамблею в Дубліні* і проголосила незалежність. Ірландська республіканська армія розпочала партизанську війну проти британської адміністрації. *Англо-ірландська війна закінчилася в 1921 р. підписанням англо-ірландської угоди*. За нею було створено *Ірландську Вільну державу*, домініон у складі імперії. Північна ж Ірландія (6 із 32 ірландських графств) згідно з Актом про уряд Ірландії 1920 р. залишилася у складі Об'єднаного королівства.

В інших британських домініонах у перші повоєнні роки до влади також прийшли національні уряди: *Канада (1921 р.)*, *ПАС (1924 р.)*. Як наслідок, усе гучніше стали лунає голоси домініонів про розширення їхніх прав. На *Імперській Конференції 1923 р.* за домініонами було затверджено право не визнавати себе зобов'язаними договорами, які *Великобританія* укладала без попереднього узгодження з ними. Крім того, було санкціоновано право урядів домініонів на самостійне підписання договорів з іноземними державами. Одночасно з Імперською конференцією у Лондоні відбулася економічна конференція, на якій британська сторона не лише підтвердила пільгові (преференційні) тарифи на деякі товари домініонів, але й розширила їх перелік. Таким чином, для домініонів торгівля у межах імперії стала більш привабливою, аніж торгівля з іншими країнами.

На *Імперській Конференції 1926 року* під тиском Ірландії і ПАС була прийнята *декларація Бальфура*, котра визначала домініони “автономними общинами у складі Британської імперії, котрі мають рівний статус і жодним чином один одному не підпорядковуються”. На цій конференції було також юридично визначено короля як символу особливих відносин між різними частинами імперії. Така нова правова форма взаємовідносин надавала можливість домініонам, не пориваючи остаточно зв'язків із Великобританією, одержувати вигоди від наявності цих зв'язків і проводити власну зовнішню політику, обґрунтовану, деякою мірою, зовнішньополітичним курсом метрополії.

Наступні Імперські конференції конкретизували новий статус домініонів. Так, у 1929 році скасовувалося право корони забороняти закони, прийняті парламентами домініонів, а домініони, таким чином, здобували право екстериторіального законодавства. Імперська конференція 1930 р. остаточно врегулювала відносини між метрополією і домініонами. Прийнятий же 11 грудня 1931 року британським парламентом, а потім схвалений королем, новий (**Вестмінстерський**) **статут домініонів** поклав початок новому формату відносин між метрополією і домініонами – **Британській співдружності націй**. З цього моменту парламенти домініонів стали незалежними від законодавчої системи Британії. Вони могли скасовувати британські закони на своїй території, а метрополія втратила можливість запроваджувати закони без підтримки домініонів.

Лінія британської політики в домініонах впроваджувалася і в найбільш розвинутих колоніях. Локомотивом політики поступового обмеження політичної присутності і розширення місцевого представництва в місцевих органах влади була Індія. Велике значення мав Акт про державне управління Індією (Акт Монтегю-Челмсфорда), прийнятий у квітні 1918 р., хоча його впровадження в Індії розпочалося через рік. Згідно реформи, при віце-королі створювався дорадчий орган – Центральні законодавчі збори, члени яких частково обиралися (70%), частково призначалися (30%). Встановлювалася багатоступенева цензова і куріальна (для індусів і мусульман) система виборів. Активне виборче право одержало трохи більше 1% населення, право голосу – 3%. Віце-король визначав час скликання зборів, період роботи і питання, що підлягали обговоренню. Рішення законодавчих зборів мали характер рекомендацій і не були обов'язковими для виконання. На місцях створювалися провінційні законодавчі збори, підпорядковані англійським губернаторам. Таким чином, індійці вперше дістали змогу займати пости, нехай і другорядні, в системі колоніальної адміністрації.

При усій своїй обмеженості ця реформа була кроком уперед у процесі становлення основ конституційної державності в Індії. Нова структура влади – “діархія” (подвійне управління) – була поєднанням влади віце-короля і губернаторів провінцій з елементами виборної системи і обмеженою відповідальністю міністрів-індійців перед законодавчими зборами штатів. Реформа відкривала для верхівки індійського суспільства можливість легальної суспільно-політичної діяльності. Проте той факт, що реформа була розпочата в умовах Першої акції громадянської непокорі, бажаного ефекту урядові кола метрополії не досягли.

Світова економічна криза загострила відносини між метрополією та периферією, до конфронтації суто політичного характеру додалася й економічна конкуренція між капіталом метрополії з одного боку й капіталами домініонів і колоній з іншого. Британія прагнула за рахунок митної та податкової політики послабити згубні наслідки кризи за рахунок передусім колоній. З іншого боку, в роки кризи і в подальші роки, уже під тиском зовнішньої загрози (Німеччина, Японія), в колоніальній політиці домінуючою стає політика зміцнення імперської єдності. Проте робилося це передусім економічними засобами. В роки кризи на Індію, а пізніше й на

інші колонії, були поширені преференційні мита й тарифи, а низка законів протекціоністського характеру об'єктивно сприяли зміцненню національної буржуазії колоній. З іншого боку, у серпні 1935 р. був опублікований прийнятий англійським парламентом новий Закон про управління Індією. Індійський парламент – центральні законодавчі збори – як і раніше, повністю залежав від віце-короля, а законодавчі збори на місцях – від губернаторів провінцій. Надавалися поступки деяким верствам населення. Кількість виборців збільшувалася до 12% населення. Знижувався майновий ценз, право голосу одержала сільська верхівка і робітники. Для виборів у законодавчі збори створювалося 12 курій за релігійним і кастовим принципом. Цей порядок роздроблював і послаблював патріотичні сили. Ряд переваг одержали мусульмани. Разом із цим, за генерал-губернатором залишалося абсолютне право вето, право видавати укази, рівносильні законам. Усе ж, це був ще один крок до надання Індії самоуправління.

Таким чином, стрижнем британської колоніальної політики було поступове й поетапне розширення самоуправління домініонів (аж до надання їм фактичного суверенітету) і розширення участі політичних сил колоній в управлінні. При цьому ініціатива цієї еволюції завжди знаходилася в руках метрополії. Цим самим британський колоніалізм набував ліберальних, опосередкованих і “цивілізованих” форм. А це давало змогу Лондону досягати своєї головної мети: зберігати й посилювати свої фінансові та економічні позиції у підвладних територіях. Свідченням успішності такої стратегії є те, що в 1938 р. на Великобританію припадало 29,1% зовнішньої торгівлі Канади, 47,6% – Австралії, 38,5% – ПАС, 32,9% – Індії, 66,3% – Нігерії, 36,6% – Кенії.

2. Напередодні Першої світової війни **Французька колоніальна імперія** за площею поступалася лише Британській. Її територія становила **10 634 тис. кв. км**, на якій проживало **58 млн. осіб**. Найбільші колонії Франція мала в Африці. Це були північноафриканські володіння (*Алжир, Марокко, Туніс*), *Французька Західна Африка* з центром в *Дакарі*, *Французька Екваторіальна Африка* з центром у *Браззавілі*, *Французьке Сомалі (Джибуті)* та *Мадагаскар* з прилеглими островами. Головною колонією в Азії був *Французький Індокитай*, який складався з п'яти адміністративних одиниць: *Аннам, Тонкін, Кохінхіна (нині В'єтнам), Лаос і Камбоджа*. Окрім цього, Франція зберігала контроль над рядом анклавів в Індії (т.з. “*Французька Індія*”), до яких входили *Пондішері, Карайкал і Янаон* на Коромандельському узбережжі (південний схід Індостану), *Мае* на Малабарському узбережжі (південний захід Індостану), а також *Чандернагор* у Бенгалії загальною площею понад **500 кв. км**. Франція також мала низку островів у Океанії, а також володіння у Вест-Індії. Сферами впливу були південні, прилеглі до Індокитаю, райони Китаю та східна частина *Сіаму*. Після Першої світової війни Франція отримала мандати на управління колишніми німецькими колоніями *Того і Камерун* (Версальський договір 1919 р.) і колишніми османськими володіннями *Сирією і Ліваном* (Севрський договір 1920 р.). Ці території мали площу **625 тис. кв. км**. з населенням в **5,5 млн. осіб**.

У роки війни суттєво зросло значення колоній у житті метрополії. Франція отримала зі своїх колоній 545 тис. солдатів (в основному з берберів Магрибу, а також близько 230 тис. сенегальських стрільців). З її колоній також було спрямовано до метрополії сотні тисяч робітників, покликаних замінити мобілізованих до армії французьких пролетарів та аграріїв. Колонії перетворилися на надійне джерело продовольства, стратегічної сировини та промислових виробів. Зайнята війною, метрополія була змушена була перевести свою промисловість у колоніях на виконання військових замовлень. Наслідком стало суттєве зростання капіталовкладень у колонії. Лише в Алжирі Франція розмістила військових позик на 1,768 млрд. франків, в решті своїх володінь – на 600 млн. Дослідники переконують, що саме в роки Першої світової війни та по її завершенні урядові кола Франція вперше поглянули на свої колонії з економічної точки зору.

У міжвоєнний період усі французькі колоніальні володіння знаходилися у віданні трьох міністерств:

- *Алжир*, котрий мав особливий статус і розглядався як складова частина Франції, управлявся *Міністерством внутрішніх справ*;
- *протекторати* (Туніс, Марокко) та *підмандатні території* підпадали під відомство *Міністерства закордонних справ*;
- *решта володінь* управлялися *Міністерством колоній*.

У своїх володіннях французи застосовували систему прямого колоніального управління. До кінця Другої світової війни місцеве населення до адміністративного апарату практично не залучалося. Тому уряд метрополії мусив щороку витратити значні кошти на утримання розгалуженого колоніального апарату та різноманітних силових структур. У Франції виробилося навіть неписане правило: задля успішного просування кар'єрною драбиною в цивільному чи військовому відомстві обов'язковим було відслужити певний час у колоніях. Цим можна пояснити потужне колоніальне лобі серед французьких політиків та офіцерства.

Головною посадовою особою в протекторатах і підмандатних територіях був Генеральний резидент або Верховний комісар, котрий відав зовнішніми зносинами, обороною і контролював туземну адміністрацію. Судові справи корінного населення, на яких поширювався т.з. “туземний статус”, розглядали туземні суди, французька ж юрисдикція поширювалася лише на іноземців. У колонії ж уся повнота влади знаходилася в руках губернатора; при ньому функціонував консультаивний орган, до складу якого входили французькі чиновники і представники місцевої знаті. Тут європейців і туземців судили за французькими законами. При Міністерстві колоній діяла Вища колоніальна рада, до якої входили губернатори і по одному представнику від кожної території, і Інспекція колоній. *Старі заморські володіння* (Гваделупа, Мартініка, Гвіана, Алжир, Сенегал, Реюньйон, п'ять міст Індії, Кохінхіна) мали представництво в Національних зборах Франції – 19 депутатів і 7 сенаторів.

Упродовж міжвоєнного періоду у французьких правлячих колах та громадській думці виробилося дві стратегії колоніальної політики та взаємодії метрополії зі своїми володіннями:

– **концепція асоціації** передбачала чітке розмежування колоній і метрополії, при цьому колонії мали залишатися виключно резервуарами сировини та продовольства для метрополії;

– **концепція асиміляції** мала на меті європеїзацію колоній в економічному, суспільно-політичному і культурному відношенні аж до фактичної інтеграції заморських володінь у межах Французького союзу чи Співдружності.

Французька політика у своїх колоніях у міжвоєнний період, а також по завершенні Другої світової війни, засвідчила, що саме політика асиміляції, яка розглядалася як дієвий засіб утримання колоній, стала стрижнем колоніальної політики Парижу.

Як і інші колоніальні імперії, Франція по завершенні Першої світової війни зіштовхнулася з піднесенням патріотичного національно-визвольного руху в своїх колоніях. Особливо активними ці процеси були в арабських країнах. Цей рух очолили національна буржуазія й інтелігенція, що переймали мову і європейські знання у колоністів. Так було, скажімо, в *Тунісі*. Тут раніше, порівнянно з іншими країнами регіону, відбувалося зародження антиколоніальних настроїв і зміцнення ідей туніського націоналізму. У 1920 р. була утворена партія *Дестур*, яка на початку 1920-х рр. очолила боротьбу за демократичні свободи, рівність у правах арабів і французів, розширення місцевого управління і легалізацію профспілок. В *Алжирі* по завершенні війни також розгортався національно-патріотичний рух. *Емір Халід* (створив асоціацію “*Алжирське братство*”), онук національного героя Алжиру Абд-аль-Кадира, проводив широку патріотичну діяльність, надіслав ряд звернень до парламенту і президента Франції. Він вимагав рівних прав для французів і алжирців, знищення расової дискримінації, ліквідації “*Туземного кодексу*”, представництва корінного населення у французькому парламенті, демократизації суспільства. У 1922 р. Халід зробив спробу створити політичну партію, проте, відповідно до “*Туземного кодексу*”, був заарештований і висланий до Дамаску під нагляд поліції. Сформульовані ним вимоги включалися до програм нових товариств та об’єднань. На фоні селянських виступів, що почастишали, і страйків робітників відбувалося зміцнення як лівої течії (*Алжирська компартія*), так і правої (угруповання профашистського толку) в антиколоніальному русі. У Франції алжирські емігранти створили патріотичну організацію “*Північноафриканська зірка*” (1926 – 1929 рр.), яку було заборонено. Пізніше вона відновила свою діяльність під назвою “*Славна Північноафриканська зірка*” (1932 – 1936 рр.). У 1931 р. арабська інтелігенція заснувала Асоціацію алжирських улемів-реформаторів, що вела просвітницьку і громадську роботу під гаслами: “*Алжир – моя батьківщина, іслам – моя релігія, арабська – моя мова*”. Спостерігалось наростання активності мас і в колоніях Чорної Африки, Індокитаю. Проте найбільш масштабним виступом проти французької політики стало *Велике Сирійське повстання 1925 – 1927 років*. Повстанська армія на чолі із *Султаном ель-Атрашем* зайняла Дамаск і проголосила утворення революційного уряду та проголосила намір створити суверенну республіку. Проте французькі регулярні частини за підтримки артилерії і авіації придушили повстання, практично потопивши його в крові.

Реакцією Парижу на наростання визвольних рухів стала низка косметичних реформ, які практично не торкалися основних засад французької колоніальної політики. *Законами 1917 та 1937 років деякі групи алжирського суспільства здобули право на отримання французького громадянства. Було дещо розширено самоуправління Тунісу (1922), Французької Західної Африки (1925), Індокитаю (1928), Сирії і Лівану (1930). На відміну від Британії, котра проводила політику поступок саме колоніям чи домініонам, поступки з боку Парижу адресувалися передусім окремим прошаркам туземців.* Саме в цей період, у руслі політики асиміляції, суттєво зросло число туземців (передусім арабів), котрі за умови відмови від туземного статусу здобували громадянство Франції. Для них це була можливість здобути освіту в метрополії, вступити на державну службу, досягти службового росту тощо. Франція ж таким чином прагнула, з одного боку, розколоти визвольний рух, залучивши на свій бік частину його потенційних учасників, а з іншого – тісніше прив'язати до себе протекторати та колонії. Маневри уряду Народного фронту у 1936 – 1938 роках дещо сприяли поліпшенню умов та оплати праці, поширили на ряд категорій населення колоній деякі соціальні реформи. Проте і це не задовольняло населення колоній Франції.

У подібному ж руслі будувалася і економічна політика Франції в міжвоєнний період. Вже йшлося, що до Першої світової війни Франція практично не розглядала колонії з економічного погляду. Будучи державою-рантьє, Франція практично не освоювала свої заморські володіння. Вони були передусім джерелами сировини та продовольства. Французький капітал діяв передусім у торгівельній та банківській сферах, а також в аграрному секторі, адже уряд стимулював аграрну колонізацію (передусім в північноафриканські країни). Економічні відносини із колоніями регулювалися ще *“Колоніальним пактом Кольбера”*, прийнятим у XVII столітті і закріпленим у *Митному кодексі 1892 року*. Його положення зводилися до наступного:

- колонії мали продавати свою продукцію виключно метрополії;
- торгівля між Францією та колоніями мала здійснюватися лише під французьким прапором;
- колонії мали всіляко захищати продукцію метрополії і не створювати на своїй території конкурентної промисловості.

Лише під впливом війни, а також повоєнної кризи (а Франція зазнала найбільших збитків з-посеред держав-переможниць) Париж поглянув на колонії під іншим кутом зору. *Загалом же 1920 – 30-ті роки у Франції спостерігався справжній колоніальний бум”: інвестиції в колонії зросли втричі, а частка їх у торгівлі з метрополією зростає з 10% перед Першою світовою війною до 27% в 1937 р.* Виникали найрізноманітніші проекти господарського освоєння колоній, пік чого припав на 1930-ті роки. Франція зберігала в колоніях монополію на підприємницьку діяльність і торгівлю в колоніях, не допускаючи будь-яких проявів зовнішньої конкуренції. Ця тенденція набула нових рис після того, як Франція здійснила ряд кроків, спрямованих на економічну асиміляцію своїх колоній. У 1928 році частина заморських територій, передусім т.з. *“переселенські колонії”*

(Мадагаскар, Нова Каледонія), а також протекторати, отримали право безмитного ввозу товарів до метрополії, інші колонії – значні митні пільги. Розгорнулася широкомасштабна експансія капіталу метрополії в колоніях. Значні кошти вкладалися в розвиток інфраструктури: будувалися залізниці, шосейні дороги, прокладалися телеграфні лінії, модернізувалися порти та об'єкти комунального господарства. Зводилися нові підприємства, проте переважали такі, котрі спеціалізувалися на первинній обробці сільськогосподарської сировини. Загалом же економіка колоній залишалася монокультурною і міцно прив'язаною до ринку і потреб метрополії. Зрушення мали місце і в соціальній сфері колоній. З'явилася система охорони здоров'я, початкової та середньої освіти. Частина туземців, разом із набуттям французького громадянства, отримала доступ до здобуття вищу освіту у вузах метрополії. Проте рівень життя основної маси населення залишався низьким, існувала різка відмінність в оплаті праці європейських та туземних працівників.

Загалом же можна констатувати, що колоніальна система Франції між двома світовими війнами, на відміну від Британської, жодним чином не змінювалася і не реформувалася. Відтак народи колоній відчували себе обманутими й усе активніше включалися в антиколоніальну боротьбу. Уряд же метрополії відповідав лише незначними реформами, котрі не співпадали з інтересами патріотичних сил колоній, котрі усе голосніше заявляли про свої визвольні прагнення. Мало того, як свідчать авторитетні дослідники (П.П. Черкасов), внаслідок асиміляційної політики 1930-х років колонії виявилися ще більше прив'язаними до метрополії, передусім у політико-адміністративній площині, аніж до Першої світової війни. Така політика Франції знайде відображення у явищах і процесах, котрі матимуть місце в її імперії по завершенні Другої світової війни.

3. Португальську колоніальну імперію часто називають “історичним парадоксом”. Дійсно, вона виникла першою в першій чверті XV ст. і розпалася останньою в середині 70-х років XX ст. При цьому практично упродовж усього нового часу і аж до втрати своїх колоній Португалія належала до найслабших у соціально-економічному та військово-політичному відношеннях країн Старого Світу і не могла конкурувати з іншими великими державами. Проте вона змогла зберегти свою імперію навіть тоді, коли цього не змогли зробити Іспанія, Німеччина, а пізніше й решта метрополій.

В період “битви за Африку” доля португальських володінь вирішувалася великими державами, зокрема Британією та Німеччиною (угода 1898 року). Проте, скориставшись міждержавними суперечностями і прийнявши низку вимог Британії (Португалія змушена була відкрити свої володіння для англійського капіталу), Лісабон зберіг свої володіння в Африці. У 1899 році було укладено англо-португальську Віндзорську угоду, за якою Англія гарантувала недоторканість португальських володінь в Африці взамін на лояльність Лісабону в англо-бурській війні, що назрівала. Відтак, між двома світовими війнами до складу Португальської колоніальної імперії входили:

– острови Зеленого мису (Кабо-Верде);

- Португальська Гвінея (Гвінея-Бісау);
- Сан-Томе і Прінсіпі;
- Ангола;
- Мозамбік;
- Східний Тимор;
- порт *Аоминь (Макао)* на південно-східному узбережжі Китаю;
- міста-порти на узбережжі Індостану (*Діу, Даман, Гоа*).

Упродовж століть португальська колоніальна доктрина і практика містила в собі низку елементів, запозичених у колонізаторів більш ранніх епох і передусім, на думку провідного радянського спеціаліста з проблематики португальського колоніалізму А.М. Хазанова, у давніх римлян, арабів, генуезців і венеціанців. У давньоримських колонізаторів португальці запозичили метод створення ланцюга укріплених форпостів, що дозволяло ефективно контролювати обширні території, а також римську систему непрямого управління; у арабів – методи ведення торгівлі (зокрема, бартерний обмін золота і слонової кістки у африканців на копійчані товари, котрі вивозилися з Індії), а також методи духовної колонізації за допомогою насаджуваної релігійної доктрини. У Венеції Португалія перехопила після відкриття морського шляху до Індії виключно прибуткову торгівлю спеціями, а в Генуї запозичила методи торгівлі, більш пристосовані до потреб нового часу, коли вирішальним фактором стали обсяги товарів, а не їх виключність. Потрібно зауважити, що у подальшому риси португальського колоніалізму (зокрема, система непрямого управління) була запозичена голландцями, а затим – англійцями.

У 1910 році в Португалії була проголошена республіка, після чого колонії отримали обмежену автономію (зокрема, фінансову). Проте уже в 1920-х роках посилюється експлуатація колоній, а з приходом до влади А. Салазара, для якого наявність колоній стали вагомим чинником обґрунтування режиму та піднесення престижу Португалії як світової держави, колоніальна політика Лісабона набуває більш жорстких форм. Саме за А. Салазара офіційною ідеологією португальського колоніалізму стає *доктрина лузотропікалізму*.

Концепція *лузотропікалізму* (від лат. *Lusitania* – середньовічна назва Португалії і порт. *tropico*) була сформульована в праці бразильського соціолога *Жилберто Фрейре “Господарі і раби” (1933 р.)*. Зміст її зводився до тези, що *португальці – кращі колонізатори серед усіх європейських народів. Завдячуючи більш спекотному, порівняно з рештою Європи, клімату Португалії, а також проживанню на її теренах в різні періоди історії римлян, вестготів і маврів, португальці, мовляв, є більш гуманними, дружніми і краще адаптуються до несприятливого клімату й іншої культури*. Португальці – “найбільш пластичний елемент, найбільш пристосований до життя в тропіках” – писав Ж. Фрейре. Окрім того, станом на першу половину ХХ століття Португалія зберігала свою присутність в колоніях довше, ніж будь-яка інша країна, адже деякі з її заморських володінь безперервно управлялися нею близько п’яти століть. Це пояснювалося як дійсними, так і надуманими аспектами расової демократії і цивілізаторської місії Португальської імперії, а також схильністю самих португальців до метисації.

“Португалія має чимало друзів в Африці й Азії завдяки історично виробленій відсутності схильності до расизму і забобонів” – писав ще один теоретик доктрини А. Силва Регу.

А. Салазар сприйняв ці ідеї й зробив їх складовою концепції своєї “Нової держави”. При цьому стверджувалося, що Португалія була полікультурною, багаторасовою державою й зберігала свою присутність на декількох континентах із XV ст., тому втрата заморських територій буде означати для неї втрату незалежності, так як зникне критична маса, необхідна для підтримки політичної самостійності й престижу Португальської держави.

Португальська колоніальна адміністрація будувалася за принципом воєнно-бюрократичного централізму. Уся повнота влади у великих колоніях (Ангола, Мозамбик) зосереджувалася в руках генерал-губернаторів, призначених із Лісабону на 4 роки. Ці заморські території поділялися на *дистрикти з губернаторами* на чолі. Губернатори очолювали й дрібніші володіння. Дистрикти ж, у свою чергу, поділялися на *муніципії, інтендантства та округи* на чолі з чиновниками, котрих призначали губернатори. Основною адміністративною одиницею були *пости* (“*поштуш*”) на чолі з “*шефес де поштуш*” – кадровими військовими, які мали усю повноту влади.

На відміну від британців, опосередкована модель управління яких базувалася на створених за західним зразком місцевих органів адміністрації за участю місцевих кадрів, португальці змогли включити до адміністративної структури своїх колоній уже існуючі традиційні соціальні спільноти африканців. Функцію місцевої адміністрації, а відтак і посередника між португальцями і основною масою місцевого населення, виконувала родоплемінна верхівка, а також нечисленні “*асиміландуш*”. Це були в основному вихідці з мулатської інтелігенції, рідше – африканці, які здобули “*цивілізований*” статус. Вони мали право португальського громадянства, вільно пересувалися в межах імперії, не платили подушний податок, звільнялися від примусових робіт. Були розроблені критерії, відповідність яким могла дозволити отримати такий статус:

- уміння читати, писати і говорити португальською;
- приналежність до лона католицької церкви;
- стабільний прибуток, достатній для забезпечення себе й родини;
- не ухиляння від військової повинності;
- ведення “португальського способу життя”.

Підраховано, що не більше 1% населення колоній мали статус “цивілізованих”. Решта ж відносилися до “*нецивілізованих*”. Останні ж, у свою чергу, поділялися на власників (родоплемінна верхівка, землевласники, сільська буржуазія) і законтракованих африканців.

Соціально-економічна відсталість Португалії, порівняно з іншими метрополіями, визначила й засади колоніальної експлуатації заморських володінь Португалії. Метрополія стимулювала **колонізацію**. Переселенці (“*колони*”) мали право на 20 га землі і на місячну субсидію в 4 тис. ескудо впродовж 2 років. Проте найбільш активно ця політика проводилася після завершення Другої світової війни.

В португальських колоніях широко використовувалася примусова праця місцевого населення, особливо в Мозамбіку. Кодекси про працю туземців (1926 і 1928 рр.), Колоніальний акт (1930 р.) і Органічна хартія (1933 р.) фактично узаконили таку практику. Джерелом залучення дешевої робочої сили для будівельних робіт у містах, на підприємствах, у портах була система “шибало”. Так, якщо європеєць у Гвінеї-Бісау отримував за роботу 150 ескудо, та африканець за таку ж роботу міг сподіватися лише на 40 – 50 ескудо.

Важливою особливістю португальської колоніальної імперії була її інтернаціоналізація. Найбільшу активність в африканських володіннях Португалії проявляв англійський капітал, за посередництва якого сюди проникав капітал й інших європейських країн. Так, Англія контролювала майже усю (90%) залізничну мережу Мозамбіка. Англо-американсько-бельгійська “Angola Diamond Company ” (“Днаманг”), утворена у 1917 р., до початку 1970-х р. мала право на розвідку алмазів на 5/6 території Анголи. До того ж Португалія була зобов’язана поставляти контрактованих робітників для роботи на копальнях в англійських колоніях. Так, з 1928 р. лише з Мозамбіку на копальні Трансвааля поставлялися 80 – 100 тис робітників на рік.

Щодо національно-визвольного руху в португальських колоніях, то в силу відсталості самої метрополії, повільного розкладу традиційних соціальних інститутів і формування нових страт, низький освітній рівень населення, він розвивався вкрай мляво і переважно в традиційних формах.

Тож рисами португальської колоніальної системи і політики у міжвоєнний період були:

- непряма система управління;*
- тісна залежність колоніальної політики від суспільно-політичної ситуації в метрополії;*
- обґрунтування колоніальної політики оригінальною концепцією лужотронікалізму;*
- переважання архаїчних форм колоніальної експлуатації;*
- політика “відкритих дверей”, що дозволяє говорити про перетворення португальських колоній на колонії іноземного капіталу. В силу цього іноземні держави були зацікавлені у збереженні Португальської колоніальної імперії.*

РОЗДІЛ 3

РОЗПАД КОЛОНІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ. ВИБІР ШЛЯХІВ РОЗВИТКУ КРАЇНАМИ, ЩО ЗВІЛЬНИЛИСЯ

Орієнтовний план вивчення теми

Заняття № 1. Розпад колоніальної системи

1. Передумови розпаду колоніальної системи після Другої світової війни.
2. Розпад Британської колоніальної імперії: послідовність і особливості.
3. Розпад Французької колоніальної системи: послідовність і особливості.
4. Розпад Португальської колоніальної імперії: послідовність і особливості.

1. Одним із найбільш значущих процесів, який докорінним чином змінив світ у II половині XX ст., стала **деколонізація** – процес розпаду колоніальної системи та утворення на її місці нових суверенних держав. Вона стала результатом взаємодії низки факторів.

1. Безпосередній вплив на колоніальну систему мали **наслідки Другої світової війни**. Розгром мілітаристської Японії і фашистської Німеччини та провал їх загарбницьких планів; ослаблення старих колоніальних імперій – Великобританії, Франції, Бельгії, Нідерландів, Португалії; тимчасова японська окупація ряду країн Азії, яка здійснювалася під гаслами “Азія для азіатів” та спиралася, особливо на перших етапах, на національні сили британських, французьких, нідерландських та американських колоній.

2. До зовнішніх факторів краху колоніалізму слід віднести також **створення ООН**, установчі документи якої містять положення про “право націй на самовизначення”. ООН активно втручалася у відносини між метрополіями та колоніями, підтримувала та обґрунтовувала сам процес деколонізації.

3. Виникнення після Другої світової війни **двох конфронтаційних блоків**, які прагнули посилити свій вплив за рахунок країн Сходу. Виникнення протидіючих систем різко обмежило можливості метрополій використовувати силові методи задля утримання колоніальних володінь.

4. В умовах національно-визвольного руху, котрий по завершенні Другої світової війни вийшов на якісно новий рівень, стало важко зберігати владу над залежними країнами. В суспільній свідомості були розвінчані расистські теорії про “цивілізаторську місію” Заходу і нездатність народів Азії та Африки до самостійного розвитку.

5. У XX ст. **колоніалізм вичерпав себе як система**, спрямована на вирішення економічних завдань. Відбулася трансформація економіки в метрополіях. Під впливом НТР головну увагу почали приділяти наукомістким видам виробництва. Колонії втрачали попередню цінність як джерела сировини і дешевої робочої сили, ринки збуту. Досвід успішного економічного поступу Японії, Італії, Німеччини – держав,

котрі взагалі не мали колоній – був додатковим аргументом на користь цього. Відтак, у відносинах із залежними територіями на перше місце стали виходити нові методи отримувати вигоди з територій колишніх колоній. У цьому процесі на перше місце виходить експорт капіталу. Надання незалежності та взаємовигідне з ними з тим співробітництво ставало куди більш вигідним за примітивну експлуатацію. Першими економічну тупиковість збереження колоніалізму усвідомили у Великобританії.

6. Не останню роль відіграла і **демократизація суспільно-політичного життя** у самих метрополіях. Наприклад, повалення авторитарного режиму в Португалії в 1974 р. спричинило здобуття незалежності португальськими колоніями.

Ліквідація колоніальної системи здійснювалась у три етапи.

1. 1945 – 1955 рр., коли в основному досягли незалежності країни Азії (Індонезія, В'єтнам, Лаос, Камбоджа, Індія, Пакистан, Бірма та ін.). У Північній Африці незалежною стала Лівія.

2. 1955 – 1975 рр. Характерною рисою наступного десятиріччя було створення незалежних держав головним чином в Африці. На шлях суверенного розвитку стали арабські країни *Туніс, Марокко (1956), Алжир (1962)*. На цьому етапі зросла роль ООН. Після прийняття **“Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам” (1960 – “Рік Африки”)** деколонізація була поставлена під міжнародний контроль, її проведення прискорилося. Цього року незалежність здобули 17 африканських країн (*Камерун, Мадагаскар, Сомалі, Конго, Чад, Кот д'Івуар, Габон, Сенегал, Малі* та ін.). Процес звільнення від іноземного контролю поширився на країни Аравійського півострова. В 1961 р. на шлях самостійного розвитку став *Кувейт*, що був англійським протекторатом з 1914 р. У результаті державного перевороту і об'єднання князівств *Маскат і Оман*, що були пов'язані з Англією “особливими договірними умовами”, 23 липня 1970 р. виник султанат *Оман*. 14 серпня 1971 р. була проголошена повна незалежність від Великобританії *Бахрейн*, 3 вересня 1971 р. – *Катара*. 2 грудня 1971 р. замість колишнього англійського протекторату *Договірний Оман* була створена федерація *Об'єднані Арабські Емірати*, до складу якої увійшли 7 князівств: Абу-Дабі, Дубай, Шарджа, Умм-ель-Найвайн, Ель-Фуджайра, Аджман, Рас-ель-Хайма.

3. 1975 – 1990 рр. В цьому хронологічному проміжку завершилася ліквідація колоніальних імперій. Стали незалежними португальські володіння *Ангола, Мозамбик, Гвінея-Біссау*. В 1990 р. припинила існування остання колонія в Африці – *Намібія*.

Наслідком деколонізації стали зміни на політичній карті світу, найбільш масштабні, напевне, за усю історію людства. Так, на політичній карті сучасної Азії знаходяться (включно із колишніми центральноазійськими республіками СРСР) 47, а Африки – 55 країн. Загалом же за останні півсторіччя кількість країн на політичній мапі світу зросла втриє. Вони, разом із країнами Латинської Америки, в умовах біполярного світу сформували т.з. **“третій світ”**.

2. На думку сучасних дослідників, Британська колоніальна імперія являла собою унікальне цивілізаційне утворення, існування якого в історії зі здобуттям незалежності англійськими домініонами і колоніями не завершилося. Дійсно, гнучка й маневрена колоніальна політика дозволила Британії тривалий час стримувати тиск національно-визвольних рухів і відносно безболісно трансформувати імперію спочатку в Британську Співдружність, а потім у Співдружність. На кожному етапі деколонізації правлячі кола в Лондоні намагалися зберігати ініціативу в своїх руках й уникати кровопролиття (на відміну від Франції). Тому історична пам'ять народів колоній не була обтяжена споминами про тривалі війни, що в подальшому й сприяло оформленню Співдружності. Слід також мати на увазі, що для Великої Британії у відносинах зі своїми колоніями та залежними територіями економічна сфера традиційно превалювала над політичною. Разом із цим, розвиваючи свою господарську експансію, Британська імперія ставала потужним інструментом європейського культурного впливу. Британське правління в колоніях також вирізнялося несилowymi та ліберальними рисами. Усе це мало наслідком, що економіки колоній були тісно інтегровані у світовий ринок, а виховані британцями еліти, котрі до того ж успішно засвоїли можливі переваги західних ліберальних та демократичних ідей, воліли за більше благо зберігати ділові й політичні контакти з колишньою метрополією, аніж розривати їх повністю.

З огляду на вище сказане, і після Другої світової війни урядові кола Лондону дотримувалися стратегії, котра зарекомендувала себе в міжвоєнний період: обмежувати політичну присутність у колоніях та залежних територіях з метою збереження економічних позицій. Але якщо в 1920 – 30 роки поступки й компроміси місцевим патріотичним силам дозволяли метрополії утримувати контроль над своєю периферією, то після Другої світової війни деколонізація Британської імперії стала явищем незворотнім.

На завершальній фазі Другої світової війни на виборах влітку 1945 року в Англії перемогла лейбористська партія на чолі з *К. Еттли*, котрий упродовж 1942 – 1943 рр. займав посаду секретаря з домініонів в уряді У. Черчілля. Лейбористи підтримували ідею деколонізації і з приходом до влади зайнялися найбільш важливим питанням – питанням незалежності Індії. У цій колонії загострився конфлікт між Індійським національним конгресом, котрий наполягав на створенні унітарної світської республіки, і Мусульманською лігою, лідери якої, побоюючись, що мусульмани у новій державі опиняться в якості пригнобленої меншості, висунули ідею створення окремої ісламської держави. Дедалі більш масові акції протесту, а також заколот Королівського Індійського флоту в 1946 р., змусили прем'єр-міністра пообіцяти Індії незалежність не пізніше 1948 р.

Гострота ситуації та небезпека громадянської війни змусила останнього віце-короля Індії лорда Моунтбеттена втілити план *розподілу Індії за конфесійною ознакою Законом від 15 серпня 1947 року*. Цей процес позначився загостренням міжобщинної ворожнечі, масовими переселеннями індусів і мусульман та мільйонними жертвами. Саме в цей час постала актуальна й сьогодні проблема у відносинах між Індією і Пакистаном – статус колишнього князівства Джамму і

Кашмір, приєднане до Індії всупереч переважно мусульманському складу населення. У 1948 р. незалежність здобули *Бірма* й *Цейлон*.

Подібна проблема спіткала Британію і в підмандатній *Палестині*. Тут мандатна адміністрація виявилася безпорадною перед обличчям арабо-єврейського протистояння, що загострювалося. У 1947 р. імперія оголосила про те, що у 1948 р. виведе свої війська з Палестини і відмовиться від мандату, передавши питання про подальшу долю країни на розгляд новоутвореної ООН. ГА ООН 29 листопада 1947 року прийняла резолюцію №181 про розподіл Палестини та утворення суверенних арабської та єврейської держав. Подальший конфлікт у Палестині ще більше підірвав позиції Лондона на Близькому Сході. Наступним ударом по Великій Британії у регіоні стала Суецька криза. У 1952 р. до влади в Єгипті прийшов уряд Г.А. Насера, стрижнем політики якого стала націоналізація Єгиптом Суецького каналу. Наступного року було виголошено вимогу виведення британських військ із зони Суецького каналу і визнання незалежності Судану. Коли у 1956 р. Г.А. Насер оголосив про націоналізацію Суецького каналу, Британія у союзі з Ізраїлем і Францією вдалася до військової агресії проти Єгипту. США відмовилися підтримати операцію, СРСР же загрожував прийняти сторону Єгипту. Врешті решт, англійці змушені були залишити зону Суец, а прем'єр-міністр Е. Іден подав у відставку. Суецька криза суттєво підірвала вплив Британії в регіоні і вдарила по міжнародному престижеві країни.

В іншому кінці світу Лондон також змушений був діяти в складних умовах. В роки війни в Малайї виник потужний антияпонський рух, на чолі якого стали комуністи переважно китайського походження. Після повернення британців рух став набув рис антибританського. Бойові дії, в яких англійці стали на бік малайської мусульманської більшості, котра не симпатизувала лівим китайцям, тут тривали з 1948 по 1960 рік, проте ще у 1957 р. Лондон надав незалежність *Федерації Малайя* у складі Співдружності. У 1963 р. 11 штатів федерації, разом із *Сараваком*, *Сінгапуром* і *Північним Борнео (Сабах)* утворили *Малайзію*. У 1965 р. *Сінгапур* був виключений зі складу федерації як місто з китайською етнічною більшістю. Бруней же зберіг свій статус до здобуття незалежності у 1984 р.

Упродовж 1950-х років лише два британські володіння в Африці – *Судан* і *Гана (Золотий Берег)* здобули незалежність. У лютому 1960 р. британський прем'єр-міністр *МакМіллан* виголосив промову в Кейптауні (ПАР), в якій говорив про те, що “*вітер змін віє над цим континентом*”. Британія прагнула уникнути колоніальних воєн на кшталт тих, котрі вела Франція в Алжирі. ***Уже до 1968 року усі британські колонії в Африці, окрім Південної Родезії, здобули незалежність.*** У самій же Південній Родезії, після того, як у 1965 р. лідер білих поселенців Ян Сміт проголосив незалежність від Британії, розпочалася громадянська війна на расовому ґрунті. Вона тривала до 1979 р., коли Південна Родезія повернулася під британське управління. У 1980 р. під британським наглядом відбулися вибори, на яких перемогу здобув радикальний Африканський національний союз Зімбабве на чолі з Робертом Мугабе. Він же й очолив уряд новоствореної держави Зімбабве.

До початку 1980-х р. деколонізація Британської імперії в основному завершилася. Суверенними стали колишні британські володіння у Вест-Індії й Океанії. У 1982 і 1986 рр. відповідно увесь юридичний зв'язок із Лондоном розірвали Канада, Австралія і Нова Зеландія. З 1982 р. розпочалися консультації з приводу долі орендованого Гонконгу, термін оренди якого спливав 1997 р. 1 липня цього року відбулася урочиста церемонія передачі суверенітету над Гонконгом до КНР, на якій був присутній Чарльз, принц Уельський. Багато хто розцінює цю подію як кінець Британської імперії.

Головною особливістю розпаду Британської колоніальної системи стала її **трансформація у Британську Співдружність націй**. Показово, що у сучасній західній (а подекуди і у вітчизняній історіографії) термін “розпад” стосовно Британської імперії взагалі не вживається.

Уже йшлося, що формування Британської співдружності було започатковано **Вестмінстерським статутом 1931 року**, проте тоді під дію цього формату підпадали лише метрополія та її домініони (*Канада, Ньюфаундленд, Австралійський Союз, Нова Зеландія, Південно-Африканський Союз та Ірландія*). “Парад суверенітетів” колишніх британських володінь по завершенні Другої світової війни підштовхнув британський уряд до перегляду формату Співдружності. Ще в 1943 р. міністр у справах колоній *О. Стенлі* запропонував “концепцію партнерства”, яка мала лягти в основу нових принципів Співдружності. Вона зводилася до наступних положень:

- монархічний лад не має бути необхідною умовою членства;
- Співдружність не має бути об'єднанням, збудованим за етнічною і релігійною ознакою.

Так, уже з 1946 року “Британська співдружність” стала йменуватися просто “Співдружністю”. Здобуття Індією незалежності та проголошення в ній республіканської форми правління (а відповідно, й відмови визнати британського монарха верховним головою держави) поставило на порядок денний перегляд основ організації Співдружності. Зокрема, була знята вимога визнання влади британської корони. Так, у квітні 1949 року на нараді голів урядів країн Співдружності у Лондоні Індія погодилася визнати британського монарха в якості “**символу вільної асоціації незалежних держав-членів Співдружності і головою Співдружності**”. Це положення мало набути чинності з січня 1950 року, коли Індія мала бути проголошена республікою. Пакистан наполіг, щоб стосовно інших держав було прийняте аналогічне рішення. **Лондонську декларацію часто розглядають як документ, який знаменував початок Співдружності в його сучасному форматі. Приоритетними цілями діяльності організації стали гуманітарні місії, освітня діяльність тощо. Співдружність стала розглядатися як організація, в межах якої суверенні держави, котрі різняться за рівнем розвитку й характеру економіки, мають змогу вступати в тісну й рівноправну взаємодію.**

Декларація Співдружності 1971 року проголошує, що “Співдружність – це добровільна асоціація незалежних суверенних держав, відповідальних кожна за свою власну політику, які консультуються у спільних інтересах своїх народів у

зміцненні міжнародного порозуміння і загального миру". Вищим органом організації є *Конференція голів урядів*, який збирається раз на 2 роки. Постійними є наради міністрів фінансів, торгівлі тощо. З 1965 року постійний Секретаріат Співдружності розташований у Лондоні. У межах Співдружності діє близько сотні організацій, які займаються найрізноманітнішими питаннями повсякденного життя держав-членів. До 1972 року усі держави-члени входили до єдиної стерлінгової зони.

Переважна більшість колишніх британських володінь по здобутті політичного суверенітету й укладання відповідних угод поповнили ряди Співдружності. Відмовилися від членства у ньому колишні британські колонії *Бірма* і *Аден* (здобули незалежність, відповідно, у 1948 і 1967 роках), колишні протекторати й підмандатні території: *Єгипет* (незалежний з 1922 року), *Ізраїль* (1948), *Ірак* (1932), *Бахрейн* (1971), *Йорданія* (1946), *Кувейт* (1961), *Катар* і *Оман* (1971). *Ірландія* вийшла зі складу співдружності після проголошення республіки в 1949, а ПАР була виключена зі складу Співдружності через пануючий в країні режим апартеїду в 1961 р. (поновлена в членах Співдружності в 1994 р.). Незважаючи на вище сказане, відповідно до Ірландського Акту (1949 р.), громадяни Ірландської Республіки за британським законодавством мають усі права громадян Співдружності.

Членство в Співдружності відкрите для усіх країн, котрі визнають основні цілі його діяльності. Необхідною умовою є наявність минулих чи теперішніх конституційних зв'язків між кандидатом на вступ і Великобританію чи іншим членом Співдружності. Так, деякі з членів Співдружності знаходилися під управлінням Австралії, Нової Зеландії чи ПАР (наприклад, *Намібія*). У 1995 р. членом співдружності стали *Камерун* (частина його була підмандатною британською територією) і колишня португальська колонія *Мозамбік*, *ніколи раніше не пов'язана з Лондоном*. Другою країною-членом Співдружності, котра не мала колоніальних чи конституційних зв'язків з Британією, стала колишня німецька і бельгійська колонія *Руанда* (з 2009 року).

На сьогодні до складу Співдружності входить 54 держави з населенням 2,245 млрд. осіб (майже третина населення світу). Ці держави займають майже чверть земної суші. Членами Співдружності є 17 держав, в яких головою держави визнано британського монарха, котрий представлений там генерал-губернатором. Британський монарх є головою Співдружності, однак цей титул не передбачає якої-небудь політичної влади в державах-членах. Більшість же членів організації не визнають верховної влади британського монарха, проте це ніяк не впливає на їх повноправний статус держави-члена. Співдружність не є політичним союзом, і членство в ньому не дає права Великобританії здійснювати який-небудь тиск на решту членів.

В межах співдружності іноді виділяють т.з. "Стару співдружність", яка охоплює колишні домініони (термін цей вийшов із офіційного вжитку в 1940-і роки).

3. Друга світова війна суттєво поглибила кризу у відносинах Франції зі своїми колоніями, протекторатами і підмандатними територіями. *Поразка Франції у червні 1940 р. мала наслідком падіння її авторитету в колоніях.* З погляду реальної

небезпеки окупації з боку Японії Індокитаю уряд Віші погодився на введення японських військ до цієї французької колонії за умови збереження там французької колоніальної адміністрації. Північна Африка стала театром військового протистояння армій Коаліції та Вісі. За таких умов керівництво **“Вільної Франції”** на чолі з генералом **Ш. де Голлем** вдалося до більш гнучкої політики стосовно колоній. *Восени 1941 року* воно пообіцяло надати по завершенні війни незалежність *Лівану і Сирії*. Проте у листопаді 1943 р. Ліван, а в січні 1944 р. Сирія, не чекаючи завершення війни, оголосили про скасування французького мандату.

Можна сказати, що в роки Другої світової війни саме колонії (передусім африканські) стали головною опорою французького Опору і “Вільної Франції”. Активними бойовими діями спільно із Рухом Опору заокеанські володіння Франції довели своє важливе стратегічне і політичне значення. Події засвідчили, що колонії є не лише сировинною базою, а стають найважливішою частиною імперії. Саме це змусило Ш. де Голля констатувати, що *3/4 особового складу військ “Вільної Франції” склалися з африканців, а самі “африканські колонії Франції ставали єдиним хранителем її честі та незалежності”.* За таких умов мільйони мешканців французьких колоній проникнулися ідеєю власної значимості, а керівництво **“Вільної Франції”** змушене було йти на чергові поступки.

Першим проявом цих тенденцій стала **Браззавільська конференція** (січень – лютий 1944 рр.). Її рішення були покликані лібералізувати управління заокеанськими володіннями, залучити на адміністративні посади корінних жителів тощо. Відповідно до цих рішень були здійсненні ряд заходів:

– 7 березня 1944 р. Французький комітет національного визволення (ФКНВ) оприлюднив рішення, котре проголошувало, що *“віднині французи-мусульмани повсюдно користуються тими ж правами й обов’язками, що і французи-немусульмани”;* близько 60 тисяч алжирських арабів отримали французьке громадянство;

– декретом від 1 квітня 1944 р. в усій Чорній Африці скасовувалася *відробіткова повинність;*

– 17 липня 1944 р. в усіх африканських колоніях запроваджувався новий *Кримінальний кодекс,* яким вводилися презумпція невинності, інститут адвокатури, досудове слідство тощо;

– 7 серпня 1944 р. в усій Чорній Африці вводився дозвіл на створення *професійних спілок.*

Ці заходи породжували надію на те, що по завершенні війни Париж піде на докорінну зміну відносин із периферією своєї імперії. Проте і надалі Франція залишалася відданою виробленим у попередні десятиліття принципам колоніальної політики, хоча і у децю модернізованому вигляді.

6 листопада 1945 р. у Парижі відкрилися перші Установчі збори для вироблення тексту нової конституції. Під час дискусії стосовно колоніального питання депутати врахували рекомендації Браззавільської конференції і прийняли *принципове рішення дати нову назву об’єднанню Франції та її колоній –*

Французький Союз. На таке рішення вплинули ряд обставин, з-посеред яких головними називають наступні:

- вихід Лівану і Сирії з-під французького мандату;
- травневе (1945 р.) антифранцузьке повстання в Алжирі;
- проголошення в Індокитаї Демократичної республіки В'єтнам;
- підписання Францією 26 червня 1945 р. Хартії ООН. Відповідно до “Декларації щодо несаможиттєвих територій” Франція брала на себе зобов’язання “забезпечувати, дотримуючись необхідної поваги до культури народів, їхній політичний, економічний та соціальний прогрес..., розвивати самоуправління, враховуючи... політичні прагнення цих народів”.

Після тривалих дебатів у вересні 1946 року був оприлюднений проект, а 13 жовтня того ж року було прийнято Конституцію IV Республіки. Вона проголосила створення на місці колишньої колоніальної імперії **Французького Союзу – рівноправної співдружності метрополії та її заморських володінь. До складу Французького Союзу увійшли:**

- **метрополія;**
- **заморські департаменти** (Алжир, Гваделупа, Мартініка, Гвіана, Реюньйон), котрі за своєю політичною структурою були майже ідентичними департаментам метрополії і вважалися територіями, асимільованими Францією;
- **заморські території** (Французька Західна Африка, Французька Екваторіальна Африка, Французьке Сомалі, Мадагаскар, майже усі володіння в Океанії, п’ять міст в Індії, о-ви Сен-П’єр і Мікелон), котрі отримували автономію у внутрішніх питаннях; при цьому усі військові, політичні і міжнародні питання залишалися у віданні губернатора, котрого призначали з Парижу;
- **приєднані держави** (Марокко, Туніс, Індокитай) і **підопічні території** (Того, Камерун, Нові Гібриди).

На чолі Союзу стояв Президент Франції. Створювалися Верховна рада з консультативними функціями з представників метрополії та залежних територій, а також Асамблея (парламент), половина депутатів якого обиралася від Франції, а інша половина – від її володінь.

Усі жителі Французького Союзу отримували союзне громадянство. Франція зобов’язувалася сприяти залежним народами у досягненні політичної незалежності, а стаття 75-а Конституції прямо проголошувала можливість зміни статусу членів ФС.

Проте, конституційна реформа відбувалася в період загострення кризи Французької колоніальної імперії, і ці заходи стояли на заваді прагненню колоній до політичного суверенітету. Ще в серпні 1945 року В’єтнам, а в жовтні того ж року Лаос оголосили про ліквідацію французької зверхності. У лютому 1946 року Франція змушена була повернути Китаєві Гуанчжоувань, у серпні і в грудні того ж року – визнати незалежність, відповідно, Сирії і Лівану.

Найгострішим проявом кризи імперії часів IV Республіки та одночасно тих засобів і методів, до яких вдавалася метрополія, стала кровопролитна **війна в Індокитаї**. Війна тривала упродовж **1946 – 1954 рр.**, Франція витратила на неї 3270 млрд. франків, втратила більше 75 тисяч солдатів і офіцерів загиблими, майже 65

тисяч пораненими і 40 тисяч полоненими. Після нищівної поразки під Д'єнб'єнфу Франція вивела свої війська з Індокитаю, а за **Женевськими домовленостями 1954 р.** утворювалися незалежні Лаос, Камбоджа, а В'єтнам виявився поділений по 17-й паралелі.

Ще на початку 1950-х років Франція втратила свої володіння в Індії: у травні 1950 р. вона передала під суверенітет Делі Чандернагор (офіційно – в 1952 р.), у листопаді 1954 р. – Пондішері, Мае, Янаон і Карікал (офіційно – 1962 р.). Загострювалася ситуація на півночі Африки. Франція усіма силами прагнула утримати під своїм контролем **Алжир**, проте у 1954 р. там вибухнула війна за незалежність (тривала до 1962 р.). Піднесення національно-визвольного руху в Тунісі і Марокко змусило метрополію у березні – квітні 1956 р. відмовитися від протекторату над цими країнами. У червні 1956 р. Національні збори надали заморським територіям широке самоуправління, проте криза французької колоніальної системи поглиблювалася.

Саме процеси в колоніях визначили долю IV Республіки. Алжирська криза, а саме події 13 травня 1958 року, коли верхівка французької армії відмовилася коритися цивільній владі, поставила Францію на межу громадянської війни. До влади знову було запрошено генерала Ш. де Голля. Конституція V Республіки, прийнята 18 вересня 1958 р., надала президентові (у грудні ним був обраний Ш. де Голль) значні владні повноваження. Прихід до влади національного героя Франції ознаменував кардинальний поворот у колоніальній політиці. **На зміну Французькому Союзу Конституція 1958 р. створювала Французьку Співдружність, члени якої здобували право самим визначати свій політичний статус – залишатися залежною територією чи стати державою-членом Співдружності з повною внутрішньою автономією, але за умови делегування метрополії питань оборони, фінансів і зовнішніх зносин.** Коли 2 жовтня 1958 року Гвінея відмовилася увійти до складу Співдружності і оголосила незалежність, відцентрові тенденції посилювалися. Процес здобуття незалежності Французьких володінь в Африці набув лавиноподібного характеру в **“рік Африки” – 1960 рік.** Так, 1 січня незалежність проголосив Камерун, 27 квітня – Того, 20 червня – Федерація Малі (згодом розпалася на Сенегал і Малі), 26 червня – Мадагаскар, 1 серпня – Дагомея (Бенін), 3 серпня – Нігер, 5 серпня – Верхня Вольта (Буркіна Фасо), 7 серпня – Берег Слонової кістки (Кот д'Івуар), 11 серпня – Чад, 14 серпня – Центрально-Африканська республіка, 15 серпня – Конго, 17 серпня – Мавританія. **Після підписання Евіанських угод (березень 1962 р.) незалежність здобув Алжир.** Це означало фактичне завершення історії Французької колоніальної імперії. У 1975 р. незалежними стали Коморські о-ви (окрім о. Майотта), у 1977 р. – Французьке Сомалі (Джибуті), 1980 р. скасовано франко-британський кондомініум над Новими Гібридами (Вануату).

Відтак, на сьогодні Франція зберігає за собою ряд заморських володінь, котрі не перевищують 1% від її колишніх колоній. Це Сен-П'єр і Мікелон, Гваделупа, Мартініка, Гвіана, Реюньон, Майотта, Нова Каледонія, Французька Полінезія, Уолліс і Футуна, о. Кліппертон.

У роки деколонізації та після втрати своїх колоній Ш. де Голль не полишав надій зберегти позиції Франції в заморських територіях, як це змогла зробити Великобританія. **Була сформована ідея вибудувати нову систему неформальної опіки і патронажу колишньої метрополії над колишніми колоніями шляхом зміцнення політичних, економічних, військових, культурних відносин між ними.** Такий курс на створення держав-клієнтів обґрунтовувався цивілізаторською місією Франції і історичною відповідальністю, яку французи колись взяли щодо населення своїх колоній. Проте справжніми мотивами були інші:

- прагнення зберегти джерела сировини: Габон, Камерун, Конго були важливими постачальниками нафти, Габон, Нігер, ЦАР – урану тощо;
- держави-клієнти мали залишатися ринками збуту для французьких товарів;
- лояльність цих нових незалежних держав мало забезпечити посилення впливу Франції в ООН.

Усе це було втілене в гаслі “Франція – ніщо без Африки”, в якому виразився справжній шок, який пережили французи зі втратою своєї колоніальної імперії.

Упродовж 1960 – 1970-х рр. вибудовувалася т.з. “Франсафрика” через укладання різноманітних договорів про спільну оборону, допомогу в створенні силових структур, експансію французького капіталу. Проте в нових історичних умовах Франсафрика виявилася приреченою на загибель. Головним чинником цього було обтяження історичної пам’яті народів колишніх французьких колоній негативним досвідом. Нові еліти і населення не сприймали французьку присутність. Росла переконаність, що незалежність виявилася примарною, французи нікуди не поділися тощо. До того ж для демократичних кіл африканських держав французи розглядалися головною перепоною демократичним змінам. Дійсно, у 1960 – 1970-х рр. Париж слідував гаслу “стабільність важливіша за демократію”, підтримуючи різноманітні авторитарні режими за умови лояльності до себе. Тому результатом було віддалення (а не наближення) колишніх колоній від колишньої метрополії. І якщо в умовах холодної війни і радянської присутності в Африці вона ще зберігалася, то з кінця 1980-х років роль Франсафрики як гаранта певного третього шляху стала не потрібною, а сама Франсафрика – анахронізмом. Як наслідок, у багатьох африканських країнах – колишніх колоніях Франції нині панівним є гасло: “Будь-хто, але не Франція”.

Тож можна констатувати, що деколонізація Французької колоніальної системи у повоєнний період здійснювалася переважно у конфліктних формах, котрі набували рис затяжних колоніальних воєн. І після Другої світової війни Париж не відмовився від своєї малоефективної та безперспективної, як виявилось, стратегії утримування своїх колоній політико-адміністративними та силовими методами. Такий підхід мав наслідком послаблення позицій Франції у своїх колишніх колоніях, суспільно-політичну та соціально-економічну переорієнтацію їх на альтернативні центри сили (СРСР, США, Японія пізніше – Китай).

4. По завершенні Другої світової війни Португалія зберігала за собою ті ж колоніальні володіння в Африці та анклави в Азії, що й у міжвоєнний період. Збереження колоній, як і раніше, залишалось для правлячого режиму *А. Салазара* (1968 року його замінив *М. Каетану*) додатковим фактором ідеологічного та політичного обґрунтування авторитарної моделі у самій метрополії. Відтак **зберігалася тісна залежність між процесами деколонізації в колоніях та суспільно-політичним розвитком самої Португалії.**

По завершенні Другої світової війни було здійснено низку ілюзорних заходів, котрі імітували реформування Португальської колоніальної системи та моделі управління заморськими територіями. Так, у 1951 році були внесені доповнення до тексту Конституції Португалії, за якими колонії стали йменуватися “заморськими департаментами”. Згідно статті 148 Конституції колонії отримували адміністративну децентралізацію і фінансову автономію, представники від колоній здобули місця в Національному Зібранні Португалії. Зі 130 місць колонії отримали 21, проте це були в основному білі поселенці. Реальна ж влада і після цього зосереджувалася в руках Міністерства у справах заморських департаментів у центрі і генерал-губернаторів (в Анголі і Мозамбіку) і губернаторів (в решті володінь) на місцях. При них створювалися законодавчі збори, проте їхні компетенції були мінімальними.

У 1963 році був прийнятий новий Органічний закон заморських територій (вступав у силу з січня 1964 року). За ним збільшувалося число членів законодавчих зборів (в Анголі – з 29 до 36, в Мозамбіку – з 24 до 29) і провінційне представництво в органах метрополії. У 1971 році Ангола і Мозамбік отримували автономію і перейменовувалися в штати, отримували право мати власні Національні збори, але більшість місць у них посідали португальські переселенці. Усі ж питання економічного розвитку, оборони і зовнішньої політики, як і до цього, залишалися в компетенції Лісабону.

У повоєнні роки суттєво зросло число португальських колоністів. Переселенці (“колони”) мали право на 20 га землі і на місячну субсидію в 4 тис. ескудо впродовж 2 років. Особливо активною ця аграрна колонізація була у 1950 – 60-ті роки. Чисельними були і військові контингенти в колоніях, особливо в умовах наростання визвольних рухів. Як наслідок, станом на 1970 р. в Гвінеї-Бісау постійно перебувало 20 тис. португальців, в Кабо-Верде – 5 тис., в Мозамбіку – 210 тис. (з них 60 тис. були військові), в Анголі – 400 тис. (70 тис. солдатів), в Сан-Томе і Прінсіпі – 8 тис. португальців.

У повоєнні десятиліття, як і в міжвоєнні роки, власне Португалія, котру називали “державою-паразитом”, в силу економічної слабкості практично не освоювала свої колонії. Тривала подальша інтернаціоналізація португальських колоніальних володінь, найбільшу активність у чому виявляли капітали Англії, США, Японії, Франції, Бельгії. Так, у 1951 році в Анголі відкрився філіал американської “*Gulf Oil Corporation*”, котра з 1966 року налагодила тут промисловий видобуток нафти. У 1958 році відкрився філіал американської “*Standard Oil Company*” у Гвінеї Бісау. В 1960-ті роки пошуки й видобуток нафти в Мозамбіку вели

10 монополій, 7 з яких представляли США, 2 Францію і одна – ПАР. Американсько-англо-бельгійська “Angola Diamond Company” (“Днаманг”) до 1971 року мала монопольне право на розвідку алмазів на 5/6 території Анголи. Японська “Nippon Mining Company” у 1966 році розпочала видобуток мідної руди в Анголі, залізної руди – в Мозамбіку, контролювала більше третини автомобільного ринку в португальських колоніях. Англія контролювала майже усю залізничну мережу Мозамбіку. І цей перелік можна продовжити. Тож можна стверджувати, що великі держави були зацікавлені у збереженні Португальської колоніальної системи і цим самим уповільнювали процес її розпаду.

Національно-визвольні рухи в португальських колоніях, багато в чому під впливом авторитарного португальського політичного режиму, розвивалися під демократичними і лівими гаслами. Ліві ідеї сповідували **Народний рух за звільнення Анголи (МПЛА**, від порт. Movimento Popular de Libertação de Angola, утворений у 1956 р.), **Фронт звільнення Мозамбіку (ФРЕЛІМО**, від порт. Frente de Libertação de Moçambique, утворений 1952 року), **Револьюційний фронт за звільнення Східного Тимору (ФРЕТІЛІН**, від порт. Frente Revolucionária de Timor-Leste Independente), **Африканська партія незалежності Гвінеї і Кабо-Верде (ПАІГК**, від порт. Partido Africano da Independência da Guiné e Cabo Verde, утворена в 1962 році). Відповіддю на військові дії повстанців у колоніях стали репресії і терор з боку урядових військ. У зоні боїв і в прикордонних зонах уже у 1960-х роках створювалися “алдаментуш” – аналог концентраційних таборів або резервацій, коли цілі райони оточували колючим дротом, за який не мали права виходити африканці. Лише в Анголі на середину 1975 р. їх налічувалося до 3100 одиниць. У цілому саме португальці своєю жорсткою колоніальною політикою визначили збройний шлях боротьби за незалежність у своїх колоніях і подальшу політичну нестабільність у цих країнах після здобуття ними політичного суверенітету.

Першими територіями, котрі втратила Португалія, стали анклави Португальської Індії. Так, у 1954 році Індія захопила території Дадра і Нагар Хавелі. У 1961 році Індія повернула собі суверенітет над Гоа (став однойменним штатом), а також Даманом і Діу. Португалія визнала втрату своїх володінь в Індії лише в 1974 році.

Проте **вирішальну роль у розпаді Португальської колоніальної імперії відіграли події в метрополії. 25 квітня 1974 року в Лісабоні відбувся безкровний військовий переворот, організований підпільною армійською організацією “Рух капітанів”.** Режим Нової держави було повалено, і влада в країні перейшла до військового перехідного уряду. Ці події увійшли в історію як **“Револьюція гвоздик”.** **Після цього було проголошено незалежність усіх португальських колоній.**

Ще 24 вересня 1973 року ПАІГК проголосила незалежність Гвінеї-Бісау і Кабо-Верде, яка була визнана метрополією лише 10 вересня 1974 року. В країні було встановлено однопартійний режим, котрий орієнтувався на СРСР. 5 червня 1975 року з цієї федерації виокремилася республіка Кабо-Верде.

12 червня 1975 року була проголошена Демократична республіка Сан-Томе і Принсіпі, в якій було встановлено однопартійний режим.

25 червня 1975 року було проголошено *Народну Республіку Мозамбик*, до влади в якій прийшла прорадянська ФРЕЛІМО. Мозамбик став на шлях “соціалістичної орієнтації”. В країні за підтримки Південної Родезії та ПАР виникла збройна опозиція режиму. *Громадянська війна в Мозамбіку тривала до 1992 року.*

11 листопада 1974 року було проголошено незалежність *Анголи*, проте прихід до влади прорадянської МПЛА та президентство її лідера *А. Нето* призвели до громадянської війни між МПЛА з одного боку та прозахідними УНІТА і ФНЛА з іншого.

28 листопада 1975 року було проголошено незалежність *Східного Тимору*, проте за 9 днів сюди увійшли індонезійські війська. Розпочалася індонезійська окупація країни, котра була оголошена 27-ою провінцією Індонезії. Лише 1999 року під тиском ООН у Східному Тиморі було проведено референдум, на якому 78,5% населення висловилися за незалежність. 20 травня 2002 року *Східний Тимор став незалежною державою.*

20 грудня 1999 року відбулася церемонія передачі під суверенітет КНР португальського володіння *Аоминь (Макао)*. Нині заморськими департаментами Португалії являються Мадейра та Азорські острови, наділені правами широкої автономії.

Заняття № 2. Вибір шляхів розвитку країнами, що звільнилися

1. Теорія “соціалістичної орієнтації” та її практичне втілення:
  - а) радянська історіографія “соціалістичної орієнтації” 1960 – 1980-х рр.;
  - б) дискусія з проблем “соціалістичної орієнтації” кінця 1980-х – початку 1990-х рр.;
  - в) практичне втілення і підсумки соціалістичної орієнтації в країнах Азії та Африки.
2. Проблема неоколоніалізму:
  - а) основні закономірності соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку країн, що обрали капіталістичну модель;
  - б) теорія неоколоніалізму в історіографії 1960 – 1980 х рр.;
  - в) нові підходи до теорії та практики неоколоніалізму кінця 1980-х – 1990-х рр.
3. Країни Азії та Африки в 1990-х – на поч. 2000-х років:
  - а). соціально-економічні, внутрішньо- та зовнішньополітичні зміни в країнах, що звільнились, у 1990 – на початку 2000-х рр.
  - б). перспективи афро-азійського світу на початок XXI століття.

Основним завданням, котре постало перед новими незалежними країнами після деколонізації, була ліквідація загальної економічної відсталості. Переважна частина афро-азійських країн, в яких ринкові елементи вкоренилися достатньо глибоко і міцно, проблему подолання відсталості сподівалися вирішити шляхом ***прискореної капіталістичної індустріалізації.*** Частина країн, але в різний час, стали на шлях ***“некапіталістичного розвитку”***, тобто шлях ***“соціалістичної орієнтації”***. Вибір цей багато в чому був обумовлений формуванням біполярного

світу по завершенні Другої світової війни і орієнтацією в зовнішньополітичній, соціально-економічній, військовій та політико-ідеологічній сферах на одного зі світових лідерів (США чи СРСР). Виходячи із того, що холодна війна багато у чому була передусім війною ідеологічною, це протистояння екстраполювалося і на суспільно-політичну та історичну науку як в СРСР, так і на Заході. Результатом стало вироблення кон'юнктурних концепцій, покликаних втиснути в панівні ідеологічні парадигми тогочасні реалії.

1. У ході деколонізації і СРСР, і США, хоча і з відмінних міркувань, сприяли здобуттю незалежності колоній та постанню нових незалежних держав. Допомога з боку СРСР, а також проголошена прихильність марксистсько-ленінській ідеології національних еліт та правлячих партій країн, що звільнилися, поставило на порядок денний питання про шлях їх подальшого розвитку. Однієї орієнтації їх на СРСР і дружби з Москвою було явно недостатньо, щоб оголосити їх країнами “соціалістичного табору”, оскільки рівень їх соціально-економічного розвитку суперечив марксистській концепції стадіального розвитку і можливості переходу до соціалізму, лише проминувши капіталістичну формацію. Відтак в радянській політичній та історичній думці була вироблена *теорія “соціалістичної орієнтації”*, яка витікала з *концепції “некапіталістичного розвитку”*.

До країн “соціалістичної орієнтації” в різні часи належали групи країн:

– *в яких при владі знаходилися марксистсько-ленінські правлячі партії: Ангола, Афганістан (за правління НДПА), Бенін, Народна-демократична республіка Ємен, Народна Республіка Кампучія, Конго, Мозамбик, Сомалі (до 1977 р.), Ефіопія;*

– *країни, котрі притримувалися немарксистських теорій соціалізму за умов дружнього курсу стосовно СРСР: Алжир, Бангладеш, Бірма (М'янма), Буркіна-Фасо, Гайана, Гана (за правління К. Нкрума), Гвінея, Гвінея-Бісау, Гренада, Єгипет (за правління Г.А. Насера та раннього А. Садата), Індонезія (за А. Сукарно), Ірак (до початку 1980-х рр.), Кабо-Верде, Лівія, Малі, Сан-Томе і Принсіпі, Сейшельські острови, Сирія, Танзанія, Чилі (за правління С. Альєнде), Зімбабве. Стосовно цієї групи країн іноді вживалися визначення: “країни, що йдуть шляхом соціалістичного прогресу”, або з 1980-х рр. – “країни, що йдуть за некапіталістичним шляхом розвитку”.*

Слід чітко розділяти соціалістичні країни Азії (до них відносилися Монгольська Народна Республіка, Китайська Народна Республіка, Кореїнська Народна-демократична республіка, Демократична (а після об'єднання – Соціалістична) Республіка В'єтнам, Лаоська Народна-демократична Республіка) і країни “соціалістичної орієнтації”. Слід зауважити, що в західній науці такої градації не існували. Так звані “буржуазні” дослідники усі прорадянські режими визначали як “соціалістичні”, а правлячі партії – як “комуністичні”. В радянській же науковій думці така класифікація чітко впливала із типології революцій, котрі, як відомо, з погляду марксистів були стрижнем історичного процесу та прогресу.

Вважалося, що шлях до незалежності для країн, що звільняються і розвиваються, можливий через реалізацію революцій. За складом рушійних сил і завданнями, котрі вони вирішували, виділялися такі типи революцій:

– **Національно-визвольні революції**, котрі відбувалися переважно в країнах, де метрополії створили відносно потужний капіталістичний сектор економіки, втягнуту у світову капіталістичну систему. *Спрямовані на здобуття національної незалежності, вони визначалися як всенародні, антиімперіалістичні, і, безумовно прогресивні.* Проте в силу захоплення в них лідерства національною буржуазією та патріотичною інтелігенцією такі революції не призводять до остаточного соціального визволення народних мас. Нові режими йдуть на компроміс із колишніми колонізаторами в межах здійснюваної останніми політики неоколоніалізму. Країни, котрі приходили до незалежності в ході національно-визвольних революцій, відносили до країн, що обрали капіталістичний (з погляду марксизму, безперечно, хибний) шлях розвитку.

– **Національно-демократичні революції**, котрі відбувалися в країнах з низьким рівнем розвитку національного капіталізму і соціально-класових відносин і які або ще не визначилися з курсом, або стали на шлях орієнтації на СРСР та “соціалістичний табір”. Для такого типу революцій притаманні наступні риси:

- участь широкого демократичного фронту або коаліції сил за участі у тому числі і національної буржуазії, проте при значному впливі лівих і лівоцентристських партій і сил;
- національно-демократична революція ставить перед собою наступні завдання:
  - повна ліквідація феодальних відносин і пережитків;
  - всебічний розвиток національної економіки;
  - контроль над діяльністю іноземного капіталу;
  - досягнення економічної самостійності;
  - задоволення усіх потреб трудящих мас;
  - боротьба за буржуазно-демократичні свободи;
  - курс на створення суспільних форм власності;
  - незалежність (передусім від світового імперіалізму) у зовнішній політиці.

Так, як розв’язання цих завдань є неможливим у межах капіталістичного розвитку, то пропонувався альтернативний шлях. **Саме країни, котрі приходили до влади в ході національно-демократичних революцій, зараховували до країн “соціалістичної орієнтації”.**

– **Народно-демократичні революції** – особливий тип революції загальнодемократичного типу, які є *антиімперіалістичними, антифеодальними, демократичними і здійснювалися під керівництвом трудящих.* Так, як в країнах Азії пролетаріату як політичної сили ще не було, то тут, на відміну від країн Східної, Центральної та Південної Європи, провідна роль відводилася селянству, робітництву, інтелігенції та патріотично налаштованій буржуазії під керівництвом марксистської партії. Така революція ще не є соціалістичною, проте це етап, який їй передує.

Країни, де відбулися народно-демократичні революції, відносилися до соціалістичних країн.

– *Соціалістична (пролетарська) революція* – вищий тип соціальної революції, результатом якої є встановлення диктатури пролетаріату, і відбулася вона лише в першій у світі соціалістичній державі – СРСР.

Таким чином ми бачимо, що шлях до “соціалістичної орієнтації” лежав через національно-демократичні революції, і що відбувалися вони в країнах, рівень розвитку яких не дозволяв сподіватися на перспективу побудови соціалізму в найближчому майбутньому. Тому радянські теоретики при виробленні основ теорії “соціалістичної орієнтації” вдалися до своєрідного “творчого переосмислення” теорії К. Маркса, до її ревізії.

Теорія “соціалістичної орієнтації” базувалася на ідеї “некапіталістичного розвитку”, на можливості переходу відсталих країн до соціалізму, минаючи стадію капіталізму. Класиками марксизму-ленінізму припускався як варіант “скорочений процес розвитку” (праця Ф. Енгельса “Про соціальне питання в Росії”). Основні положення концепції можна сформулювати таким чином:

– після перемоги соціалізму в капіталістичних країнах відсталі країни потягнуться за соціалістичними країнами, минаючи “*лихоліття капіталістичного ладу*”;

– у процесі переходу до соціалізму, минаючи капіталізм, можливим є використання залишків общинного землеволодіння і відповідних їм первіснокомуністичних традицій;

– здійснення варіанту “*скороченого розвитку*” передбачає використання досвіду і всебічної підтримки країн, що стали на шлях соціалістичної перебудови.

Питання практичної реалізації цієї теорії постало після 1917 року. Уже тоді було очевидним, що концепція має дещо трансформуватися. По-перше, класики марксизму-ленінізму говорили, що цей шлях для відсталих залежних країн можливий після перемоги соціалізму в капіталістичних країнах-метрополіях, і саме вони потягнуть за собою своїх підопічних. По-друге, стрибок через капіталізм був можливий, коли соціалізм остаточно переможе капіталізм у світовому масштабі. Тепер же соціалістична революція відбулася лише в Росії, не в найбільш розвинутій капіталістичній країні тогочасного світу. І можливий стрибок до соціалізму в обхід капіталізму був можливий лише як *альтернатива* існуючому капіталізму. *На II Конгресі Комінтерну (1920 р.) В. Ленін наголошував на можливості переходу відсталих країн до соціалізму, минаючи капіталізм, за всебічної підтримки пролетаріату розвинутих соціалістичних держав (читай – СРСР).* Проте у першій половині ХХ століття особливих нагод випробувати цю теорію на практиці не було. Лише в першому радянському сателітові – Монголії – концепція “некапіталістичного розвитку”, котра була прописана в Конституції МНР (1924 р.), знайшла практичне втілення.

В умовах масової деколонізації 1950 – 1960-х рр. ці ідеї лягли в основу зовнішньої політики СРСР, а сама концепція була завершена і оформлена в цілісну теорію¹. Зупинимося на основних її положеннях.

– Як уже говорилося, *під “соціалістичною орієнтацією” розуміють:*

- можливість переходу відсталих народів від феодалізму до соціалізму, минаючи капіталізм, за всебічної підтримки з боку СРСР та соціалістичних країн, як модель некапіталістичного прискорення в умовах соціально-економічної відсталості;
- певний перехідний етап, у ході якого передбачалося закласти необхідні соціально-економічні, суспільно-політичні та ідеологічні передумови для початку будівництва соціалізму.

– Основними *передумовами* можливості такого стрибка, на думку радянських теоретиків, мали стати:

- община і традиції общинного колективізму, спрямовані в необхідне русло революційно-демократичними режимами цих країн;
- використання досвіду індустріалізації СРСР та радянської допомоги “прогресивному” курсу цих режимів.

– *Метою* здійснення курсу на “соціалістичну орієнтацію” проголошувалося:

- розповсюдження у світі ідей соціалізму;
- гнучке подолання патріархальних традицій і загальної відсталості;
- всебічна допомога країн “соціалістичної орієнтації” соціалістичним країнам та СРСР;
- для СРСР це був шлях розширення своєї сфери впливу в умовах холодної війни.

– *Основними напрямками* реалізації курсу теоретики визначали наступні:

- зосередження влади в руках революційно-демократичних урядів як прояву коаліційного характеру національно-демократичних режимів;
- поступова еволюція революційно-демократичних партій до марксистсько-ленінських;
- планове керівництво централізованою усупільненою економікою, при чому розглядалася можливість існування як державного, так і кооперативного та дрібного приватного секторів економіки;
- створення важкої промисловості як основи незалежної економіки;
- мобілізація мас як фактор економічного росту;
- планування і програмування зовнішньої торгівлі, яка в руках держави має бути джерелом накопичення великих централізованих ресурсів на цілі форсованого промислового розвитку;
- вирішальна роль держави у творенні соціальної сфери: безкоштовна або доступна основним масам населення система охорони здоров’я, освіти тощо;

---

¹ Основними її теоретиками були радянські партфункціонери та ідеологи М. Суслов, Б. Пономарьов і, особливо, Р. Ульяновський. Їх ідеї розмножували у своїх публікаціях сотні радянських істориків, політологів і економістів.

- поступове формування соціальної бази для подальшого переходу до будівництва соціалізму (соціально активний пролетаріат і селянство) як результат прогресивних реформ

“Соціалістична орієнтація”, таким чином, розглядалася як більш приваблива для відсталих країн альтернатива капіталістичному шляху. Наголошувалося, що шлях капіталістичної модернізації як засіб ліквідації відсталості для таких країн не підходить, що капіталістичним шляхом зі злиднів не вибратися (національна буржуазія як клас фактично відсутня, накопичень у населення задля її формування немає, процес первинного накопичення і наступні стадії капіталістичної еволюції триватимуть непрогнозовано довго, залучатися підтримкою колишніх метрополій чи США – це шлях до неоколоніальної кабали). До того ж радянські ідеологи сподівалися, що у свідомості населення країн, що звільнилися, ідея капіталізму нерозривна із колоніалізмом, котрий себе скомпрометував.

Загалом же в 1960 – 1970-х рр. в марксистській думці переважало перебільшене уявлення про можливості некапіталістичного розвитку, або “соціалістичної орієнтації”. Здавалося, будь-яка країна, незалежно від рівня соціального і суспільного розвитку, могла на нього стати і успішно просуватися. Капіталістичний же шлях вважався тупиковим, малопродуктивним, вів до повільних темпів зростання виробництва, вів суспільство до страждань і втягував нові держави в тенета неоколоніалізму. Оптимізму додавало також те, що усе нові й нові режими в країнах Азії, Африки та Латинської країни оголошували себе вірними учнями К. Маркса і В. Леніна та інших радянських лідерів з Л. Брежнєвим включно і декларували прагнення орієнтації на “соціалістичний табір”.

Уже в публікаціях 1970-х рр. дослідники перераховували здобутки цього шляху розвитку:

- перебування при владі соціальної коаліції політично активних, антиімперіалістично і ліво-націоналістично налаштованих дрібнобуржуазних і напівпролетарських прошарків міста і інтелігенції;
- проголошення соціалізму як кінцевої мети суспільного розвитку;
- регулятивна роль держави в економіці, створення державного сектору, котрий посів панівні позиції в промисловості, фінансах, зовнішній торгівлі;
- націоналізація власності іноземних монополій, повна ліквідація контролю імперіалістичного капіталу в усіх сферах економіки;
- аграрна реформа та проведення кооперації в сільському господарстві;
- ліквідація економічних і політичних позицій місцевої буржуазії, регламентація чи обмеження діяльності середньої буржуазії;
- введення прогресивного соціального законодавства в інтересах трудящих;
- антиімперіалістична зовнішня лінія в зовнішній політиці і всебічне співробітництво з країнами соціалізму.

Панівною стала теза про ***“життєвий характер тенденції до соціалістичної орієнтації. Підтвердилося, що вона не є щось поверхнєве і випадкове, а виникає в***

гущині національно-визвольних рухів народів, породжується логікою його розвитку, відтворюється знову й знову, всупереч усім труднощам...”¹.

На практиці ж відбувалося сліпе копіювання радянського досвіду, і керівництво КПРС прагнуло якомога швидше збудувати “вітрину соціалізму” на Сході, а революційно-демократичні лідери країн, що розвиваються, таким чином форсували соціально-економічну трансформацію своїх країн. Внаслідок зосередження радянської допомоги цим країнам в “стратегічних” галузях (енергетика і машинобудування, гірничорудна і металургійна промисловість тощо) у малих країнах були створені великі підприємства низької ефективності, і нерозвиненими залишилися галузі, які могли б дати швидку віддачу і забезпечити потреби населення в товарах повсякденного попиту. Не вирішеність основних завдань соціального розвитку закономірно спричиняло або становлення більш жорстких політичних режимів, або ж військові перевороти з метою переходу на іншу модель розвитку (Гана, Гвінея, Ємен, Сомалі).

Паралельно з відходом від курсу “соціалістичної орієнтації” ряду патріархальних країн, на цей шлях розвитку стали виходити країни з більш розвиненими елементами ринкової економіки, які, проте, не витримали “екзамену на капіталізм”. Справа в тім, що з розвитком капіталізму в цих країнах замість і на додачу до проблем старого традиційного суспільства додавалися проблеми нового буржуазного суспільства. За таких умов ряд лідерів апелювали до СРСР по допомогу в перериванні капіталістичного розвитку і відходу від нього у бік соціалізму (арабського, сирійського, іракського, ісламського тощо).

Внаслідок цього теоретичні передбачення Ф. Енгельса і В. Леніна про **“можливість” некапіталістичного розвитку деяких відсталих країн** за умови могутньої багатосторонньої підтримки зовні радянськими теоретиками були трансформовані у концепцію **“неминуності” розриву більшості країн, що розвиваються, з капіталізмом і перетворення “соціалістичної орієнтації” у магістральний шлях розвитку зарубіжного Сходу.**

Для цієї “другої хвилі” країн “соціалістичної орієнтації” були притаманні ті ж самі риси, що й для їхніх попередників. Проте згодом ставало очевидно, що в умовах тотального одержавлення економіки бюрократичний держсектор не міг забезпечити повсякденні потреби суспільства і вимагав притоку коштів для свого розвитку. Очевидним ставало також те, що радянської допомоги на всіх бажаних банально не вистачало, особливо з початку 1980-х. Звідси, з одного боку, необхідність лібералізації економічної політики (зняття заборон на національне приватне підприємництво й інвестування західного капіталу в приватний сектор), а з іншого – “закручування гайок” в політико-адміністративній сфері задля збереження контролю за стихійним розвитком капіталізму. Врешті решт, відроджений буржуазний сектор корумпує державно-партійний апарат і відбувається трансформація революційно-демократичних режимів в авторитарні з популістським відтінком.

На хвилі кризи і розпаду “системи світового соціалізму” країнам, що розвиваються, стає більше ні на кого орієнтуватися, а тому розпад СРСР

¹ Брутенц К.Н. Освободившиеся страны в 70-е годы. – М., 1979.

прийнято вважати фіналом феномену “соціалістичної орієнтації”. Хоча більша частина країн цієї групи стала на шлях відходу від нього раніше.

В роки перебудови і часткової гласності на сторінках наукової періодики і навіть монографічної літератури з'являються спроби критики як теорії “соціалістичної орієнтації”, так і самого “некапіталістичного шляху розвитку” країн Сходу¹. У жовтні 1987 р. з цього питання навіть відбувся круглий стіл в Інституті Африки АН СРСР. Хоча залишалися й адепти теорії, котрі продовжували наполягати на виправданості її основних положень (передусім Р. Ульяновський). На сторінках академічних журналів (“Азия и Африка сегодня”) розгорнулася справжня дискусія з проблем “соціалістичної орієнтації”. **Хоча слід відмітити, що захисники теорії спиралися насамперед на програмні документи КПРС і світового комуністичного руху, а критики – на результати і досвід втілення теорії на практиці в багатьох країнах.**

Основні напрямки критики зводилися до того, що з точки зору власне марксизму сама теорія не вписувалася в класичну марксистсько-ленінську теорію і була варіантом історичного “забігання наперед”. Наголошувалося на вирішальній ролі зовнішнього фактору у виборі саме такого шляху розвитку. Чимало аргументів критиків торкалися результатів експериментів в економічній сфері. Критики констатували повільні темпи економічного зростання, подекуди навіть економічну стагнацію, диспропорцію в розвитку економік країн “соціалістичної орієнтації”. Наголошувалося на нездатності світового соціалізму надати ефективну допомогу цим країнам. Як незаперечний доказ краху теорії і практики “соціалістичної орієнтації” підкреслювалася денационалізація окремих підприємств і галузей та легалізація дрібного та середнього капіталу. Наголошувалося, що цей курс на багатоукладність економіки швидко продемонстрував усю неефективність та неконкурентоспроможність держсектору. У суспільно-політичній сфері це призвело до посилення ролі буржуазії і злиття влади і бізнесу. Сама ж ідея “держави національної демократії”, стрижнем якої мав би стати єдиний фронт патріотичних і прогресивних сил з пролетаріатом і дрібною буржуазією включно, виявилася фікцією. Національна демократія даного типу або зійшла зі сцени, розчистивши шлях для капіталістичного шляху (Єгипет), або ж виродилася в корумповане угруповання й була повалена (Гвінея). **Безгосподарність, бюрократизм, низька продуктивність праці, низька рентабельність державних підприємств, непомірне розбухання управлінського апарату, погано налагоджене постачання населення продуктам харчування і товарами широкого вжитку мали наслідком глибоке розчарування народних мас, падіння віри в революційні гасла, соціальну апатію, недовіру до влади.** Врешті решт, все більша частина цих країн поступово орієнтується на Захід в надії на інвестиції, технології, соціальний прогрес. До того ж очевидним стають принципово відмінні наслідки розвитку країн Азії та Африки, що прагнули самореалізуватися капіталістичним шляхом. Як наслідок, **робиться висновок, що**

¹ Перші спроби критичного підходу до проблеми були здійснені ще в 70-х рр. ХХ ст.. Див.: Симонія Н. Партия и государство в странах социалистической ориентации. – М., 1973.; Симонія Н., Мердер К. Особенности формирования партий и их взаимосвязей с государственным аппаратом в странах некапиталистического развития // Симонія Н. Страны Востока. Пути развития. – М., 1975.

“соціалістична орієнтація” не може бути ефективною альтернативою капіталізму, а відтак знімається перспектива некапіталістичного розвитку взагалі.

Прибічники курсу ж наголошували, що сама теорія є вірною, “накульгує” лише реалізація її на практиці. “Соціалістична орієнтація” – шлях усе ж прогресивний, а будь-який історичний досвід не обходиться без помилок. Критиків звинувачували у “недостатньому розумінні складностей і суперечностей перехідної форми соціального прогресу”. Дискусія припиняється на початку 1990-х. Підведенням її підсумків можна вважати слова А.В. Ківи¹: ***“Практично повсюдно соціалізм у марксистському розумінні було відкинуто самими народами. Якщо неспроможна сама теорія будівництва соціалізму, як він мислився марксистами, і гігантський експеримент з тріском провалився, то безпідставна в принципі розмова про некапіталістичний розвиток”.*** Висновок категоричний: ***“соціалістична орієнтація” виявилася такою ж утопією, як і сам соціалізм у радянському варіанті.***

2. Велика група країн Азії та Африки на етапі та по завершенні деколонізації обрала капіталістичний шлях модернізації, зробивши ставку на стимулювання розвитку національного підприємництва та залучення іноземних інвестицій. Проте ***розвиток капіталізму*** в країнах Сходу, що звільнилися, ***мав низку особливостей***, аніж становлення і розвиток ринкової моделі на Заході.

Передусім, ***орієнтація на західну соціально-економічну модель не передбачала одночасної демократизації суспільно-політичної системи.*** На увагу заслуговує тенденція, котра полягає в тому, що саме в державах зі стабільними (подекуди навіть авторитарними) режимами ефективність модернізації та реформ в соціально-економічній сфері була вищою.

Ця риса була успадкована новими незалежними державами з попередньої історії. Нагадаємо, що влада на Сході завжди була пов’язана зі ***“східною деспотією”***, необхідною умовою чого було панування державної і суспільної власності, передусім на землю. Ця формула вказувала на первинність влади в країнах Сходу. Верховна влада завжди опиралася на власність правителя, який частково ділився нею з представниками еліти, включно із родичами, розподіляючи її в центрі й на місцях. Виникала структура, за якою владна еліта виконувала роль панівного прошарку власників. Саме це і стало підґрунтям для збереження чималих засад традиціоналізму у східному суспільстві. Адже деспотична влада у формі різноманітних диктатур, як військових, так і бюрократичних, переважала й переважає нині в країнах сучасного Сходу. Найбільшого поширення на Сході набула авторитарна соціально-політична надбудова (часто у вигляді монархії, однопартійного режиму, військової диктатури чи режиму особистої влади).

Військово-бюрократичні режими у звільнених країнах прийшли до влади в умовах відсталого соціального структури, нездатної забезпечити вирішення соціальних і економічних проблем. Справа у тім, що країни Сходу пережили складну ламку

---

¹ Див.: Кива А.А. А стоит ли миновать историю? // Азия и Африка сегодня. – 1995. – № 2.

соціальних порядків, економіки й культури в епоху колоніалізму, проте звільнення виявилось не менш складним. Здобута дорогою ціною незалежність не означала автоматичного вирішення існуючих проблем, а тому потребувала подальшої консолідації усіх ресурсів суспільства. У східних умовах це могла зробити лише держава. У подальшому це призводило до авторитаризму, порушення прав людини, нехтування принципами парламентської демократії. Практика втім показала, що саме такі режими створили сприятливі передумови для зростання економіки й підвищення стандартів життя населення (*Індонезія за Сухарто, Республіка Корея, Таїланд* тощо).

Іншими словами, у постколоніальний період в країнах “третього світу” тривало посилення ролі держави у суспільстві. Авторитетні сходознавці (*Л.С. Васильєв, Н.А. Іванов, О.Є. Непомнін*) вважають, що альтернативою деспотизму може бути лише громадянське суспільство і вільна правова держава. Саме це кардинально відрізняє характер влади на Заході й Сході. На Сході такого суспільства ніколи не було й бути не могло. Тут панівними були і є засади колективізму; поза колективом людина ціни не являла. Не зважаючи на те, що колоніалізм приніс у традиційні східні суспільства товарно-грошові відносини, приватну ініціативу, що сприяло розкладу патріархально-корпоративних зв'язків, розшарування суспільства, традиційні риси східних суспільств не зникли. ***Симбіоз кардинально відмінних економічних і політичних структур не призвів до зникнення традиціоналізму. Адже навіть після виникнення й зміцнення приватного сектора панівним в економічному житті у східних країнах залишався сектор, підконтрольний державі.*** Це й зумовило зміцнення диктаторських режимів і політичної влади на Сході.

Разом із цим ***держава відіграла значну роль у становленні та розвитку капіталістичної моделі в її східному варіанті.*** На момент звільнення економіка більшості країн Сходу мала потворний аграрно-сировинний, часто монокультурний характер, а відтак – була залежна від іноземних ринків збуту та капіталів. В умовах “ножиців цін” це унеможливлювало накопичення внутрішніх резервів для довгоочікуваних капіталовкладень. Серйозною проблемою була тотальна неграмотність населення (до 90%) в більшості країн. Соціальна сфера знаходилася в зародковому стані, а народжуваність випереджала зростання виробництва та життєвих стандартів.

Тому владні еліти країн, що звільнилися, мусили вирішувати завдання швидкого економічного зростання, яке б дозволило подолати соціальну відсталість своїх держав. Виникла проблема вибору шляху розвитку, що часто супроводжувалося виробленням власних, “експериментальних”, моделей, які, на думку лідерів, найбільшою мірою відповідали національним особливостям тієї чи іншої країни.

Проте досить швидко стало зрозумілим, що сама по собі незалежність не здатна вирішити проблему відсталості і злиднів. Приватний капітал у силу своєї слабкості (а почасти й відсутності) був не здатний це зробити. Шляхів було два: активно залучати іноземні інвестиції, що могло бути небезпечним, або ж піти шляхом одержавлення економіки. Тому ставка була зроблена на державний сектор економіки. Це була вимушена й обов'язкова міра. До того ж це вписувалося у ставлення до держави як гаранта суверенітету та регулятора усіх внутрішніх суспільних відносин,

захисника усіх страт населення, яке склалося історично в східних суспільствах. Держсектор дозволяв в економічній сфері мобілізувати необхідні ресурси для розвитку базових галузей промисловості, дозволяв протистояти тискові з боку іноземного капіталу. Держсектор змушений був брати на себе тягар витрат на здійснення дорогих та довгоочікуваних проектів, непідйомних та непривабливих для приватного сектору (транспортна інфраструктура, іригаційна система, електрифікація тощо).

Проте *на відміну від країн “соціалістичної орієнтації”, де частка держсектору в економіці сягала 70 – 90%, в країнах, котрі орієнтувалися на ринкову економіку, роль держави була децю іншою. Пріоритет надавався приватному підприємництву, а державі відводилася функція підтримки розвитку бізнесу й приватного підприємства. Державі доводилося регулювати розвиток окремих галузей з метою забезпечення пропорційного й збалансованого розвитку економіки.* Держава викупувала на своїй території активи іноземних компаній, розбудовувала інфраструктуру, створюючи цим самим умови для розвитку ринкової економіки. Навіть в умовах диктаторських режимів у національних і іноземних інвесторів створювалася впевненість за долю своїх капіталів, що стимулювало їх приплив. До того ж це полегшувало співпрацю національного та іноземного капіталів, що призводило до розвитку саме некомпрадурської (національної) буржуазії. З часом держава йшла на приватизацію (через акціонування) державних підприємств. Наслідком стала поява кола заможних людей, тісно пов’язаних ізправлячими колами.

Так формувалися основи т.з. *державно-капіталістичного варіанту розвитку країн*, що обрали капіталістичну модель. Їй були притаманні наступні принципи функціонування:

– *державне регулювання приватного сектору задля спрямування його розвитку в потрібне русло* (через механізми оподаткування, або, навпаки, надання пільг, ліцензування тощо);

– *створення ключових підприємств і інфраструктури* (транспортної, енергетичної, комунікаційної, соціальної) в межах держсектора;

– *сприяння національному підприємництву* в його протистоянні іноземному капіталу шляхом політики протекціонізму і привілейованої взаємодії з держсектором (пріоритетність, пільгові ціни на продукцію держсектора).

Проте це не означало повного витіснення чи “оголошення війни” іноземному капіталові. Навпаки, роль його у подоланні відсталості та модернізації країн цієї групи була вагомою. *У процесі модернізації країн, що розвиваються, особливу роль відіграли Транснаціональні корпорації (ТНК)*, оснащені сучасною технікою та передовими технологіями. *Діяльність ТНК у країнах третього світу зосереджувалася у найбільш прибуткових галузях індустрії й об’єктивно відповідала цілям неоколоніалізму.* Проте вона *сприяла розвитку економіки на постколоніальному Сході, передачі передових технологій, підготовці кадрів, сприяла мобілізації держав на виготовленні експорторієнтованої продукції і створенню наукоємких виробництв.* Створюючи спільні підприємства, ТНК втягували у світову економіку цілі регіони,

пробуджувала ініціативу місцевого підприємництва, розвивали інфраструктуру й соціальну сферу.

Саме ТНК ініціювали створення *відкритих (вільних економічних) зон*, котрі мали велике значення у розвитку товарно-грошових відносин та соціальної сфери. Перші такі зони стали з'являтися у 1960-х рр. *Надання у вільних зонах певних пільг для діяльності іноземних компаній, звільнення їх від податків, дозвіл вільного вивозу прибутку та зниження тарифів на послуги стали потужним важелем залучення іноземних інвестицій та новітніх технологій Заходу.* З іншого боку, ТНК сприяли просуванню товарів із країн третього світу на світовий ринок та сприяли створенню потужного експортного сектору економіки. Збільшення експорту як наслідок дії економічних зон, збільшення прибутку держав зумовили зростання кількості таких зон: 800 у 1990-х проти 70 у 1960 – 1970-х рр.

Таким чином, формувався *баланс трьох сил*, котрий виконував кожен свою частину роботи з ліквідації відсталості країн, що обрали ринкову модель:

– *держава розвиває та контролює “командні висоти” економіки як основу подолання відсталості і залежності* (енергетика, транспорт, металургія, машинобудівна промисловість тощо);

– *національна буржуазія розвиває легку і оброблювану промисловість, економічно вигідну в силу швидкої окупності;*

– *іноземному капіталові дозволяється розвиток у надзвичайно капіталомісткій гірничодобувній промисловості, а також в галузях, пов'язаних із застосуванням високих технологій та інновацій* на певних, чітко визначених умовах.

Слід також мати на увазі, що в ряді малих країн Сходу, що обрали капіталістичну модель розвитку, досягнення цілей подолання відсталості та залежності від зовнішніх ринків через обмеженість людських, природних і фінансових ресурсів було можливим лише на шляху розвитку дрібного приватного підприємництва без суттєвої підтримки слабкої держави.

Загалом дослідники констатують, що в багатьох країнах цієї групи (*Нові індустріальні країни (НИК), Індія* тощо) темпи капіталістичної модернізації були на порядок вищими, аніж в європейських країнах на етапі становлення і розвитку ринкових механізмів у XVI – XVIII ст. Проте, не зважаючи на бурхливі темпи росту капіталізму в ряді країн Сходу, слід мати на увазі неоднорідність та неоднозначність цього процесу в різних країнах та регіонах. Так, не зважаючи на успіхи просування ринкових елементів, на Сході не щезли традиційні структури, які пристосувалися до сучасної модернізації і потреб світового господарства (*Л. Васильєв, В. Гелбрас, Р. Ланда*). Прикладом є держави, які примикають до китайської цивілізаційної структури (*Китай, Монголія, Лаос, Камбоджа, В'єтнам*). Ці держави, прийшовши до ринку у 1980 – 1990-ті рр., не ліквідували адміністративно-господарські методи розвитку економіки, зберегли партійно-державний контроль над економічним розвитком. При цьому ці країни продемонстрували можливості швидкого розвитку економіки при опорі на ринкові механізми.

У більшості випадків розвиток капіталізму на постколоніальному Сході відбувався “зовні”, під значним впливом іноземного капіталу. До того ж він обтяжений елементами традиційних структур, які дожили до наших днів. Для Сходу притаманна тенденція повільної трансформації соціальних устоїв: традиційні соціальні структури самовідтворюються, хоча б частково, і в сучасних умовах. Тому для східного капіталізму характерними є бюрократичні, іноді – патріархально-бюрократичні (Саудівська Аравія) та державно-монополістичні форми. Так, в економічних, як і політичних структурах, арабських держав переважає клановість, корейські “чеболе” базовані виключно на сімейно-клановій основі. На Тайвані і у Китаї клановий атавізм існує у вигляді партійно-державної власності.

Ще однією рисою економічного розвитку постколоніального Сходу є підвищена економічна нестабільність. Сходознавці констатують диспропорційність та регіональність сучасних форм виробництва в східних країнах. Зростання темпів виробництва не слід абсолютизувати, оскільки вони не стабільні і не забезпечують стійкого і довготривалого розвитку цих країн. Так, на сьогодні в країнах третього світу 1,5 млрд. осіб живуть нижче порогу бідності й не мають доступу до елементарної меддопомоги. Соціальні контрасти і диференціація доходів населення становлять основу суспільного життя і являють собою базу для соціальних конфліктів і екстремізму.

Соціальний розвиток в країнах, що обрали капіталістичний шлях, відбувався під дією наступних обставин:

- участь країн, що розвиваються, в розвитку капіталізму й модернізації при провідній ролі ТНК, що спричиняло “вестернізацію” східних суспільств;
- гіпертрофована роль держави і релігії в східних суспільствах, які породжували специфічне ставлення до представників державних структур і духовенства;
- стійка багатокладність та етноконфесійна строкатість східних суспільств.

Формування буржуазії на Сході відбувалося під значним впливом держави і бюрократичного прошарку. У більшості країн Сходу чиновники були причетні до управлінських структур підприємств і концернів, перетворюючись, таким чином, на бюрократичну буржуазію, яка концентрує владу й капітал (Тайвань, Республіка Корея, Індонезія, Пакистан, М'янма, Єгипет, Ірак, В'єтнам).

Використання бізнесом державної влади сприяло зрощуванню буржуазного середовища із державними структурами, злиттю бізнесу і політичних функцій, що в деяких країнах призвело до появи політичної буржуазії (Малайзія, Індонезія). В умовах надшвидких темпів такої еволюції, коли відбувалося химерне поєднання традиційних і сучасних, ринкових і неринкових форм (Таїланд) поняття буржуазії, бюрократії й аристократії фактично зливаються.

Особливістю формування місцевої бюрократичної буржуазії практично в усіх країнах було також збереження нею тісних зв'язків із етнічними, племінними і сімейними структурами. Тому в східних країнах відбувалося формування потужних корпорацій на сімейно-клановій основі за участю бюрократичної буржуазії. В країнах Близького і Середнього Сходу виникає химерне

поєднання сучасних форм суспільних відносин з традиційними місцевими структурами (*феодално-бюрократичний капітал*). Яскравий приклад – країни Перської затоки, які розбагатіли на нафтодолларах, втягнулися у світовий ринок, залишаючись при цьому архаїчними за суттю своєю режимами. В Індії провідні позиції посідають сімейні дома *Тати, Бірли, Тханара*. В кінці 1990-х найбільшими платниками податків в Індонезії була “*велика четвірка*” – сини генерала Сухарто, власники великого банківського капіталу. Вони зі своїми партнерами контролювали 2/3 видобутку нафти та виробництва нафтопродуктів у країні.

В постколоніальний період суттєво зростає кількість пролетаріату на Сході (до 35% зайнятих в окремих країнах). Проте і він являє собою конгломерат різноманітних прошарків, об’єднаних лише схожим відношенням до засобів виробництва.

Так, на великих підприємствах монополістичного капіталу (іноземного й місцевого) формувався й розвивався пролетаріат європейського типу, не пов’язаний між собою та роботодавцем жодними зв’язками, окрім економічних. На таких виробництвах рівень кваліфікації й освіти, заробітної плати були суттєво вищими, ніж в інших секторах економіки.

Окремо стоїть пролетаріат т.з. “дрібнокапіталістичного” укладу, який важко піддається статистиці й контролю. Головним джерелом формування цієї категорії пролетаріату є міграції, тому ці робітники, переважно низької кваліфікації, прагнуть не втрачати зв’язок із селом. Часто це тимчасові й сезонні працівники, серед них чимало жінок і дітей (наприклад, на чайних плантаціях Південно-Східної Азії).

Специфічним є зміст поняття “середні прошарки” стосовно країн Сходу. Це – інтелігенція, служиле офіцерство, студентство та інші прошарки села й міста, пов’язані зі школою, університетом. Їх політична вага на Сході завжди була значною. Особливо слід пам’ятати про суспільну роль духовної інтелігенції – служителів культу, богословів тощо (*каді, улеми, імами, мулли, мударриси*). Їх вплив на суспільство залишається вагомим і сьогодні, особливо на соціальні низи міста й села. Саме релігійна інтелігенція сприяла піднесенню ісламізму й фундаменталізму в країнах мусульманського Сходу (*Алжир, Афганістан, Іран, Ірак* та ін.).

Селянство на Сході, як і раніше, залишається найчисельнішим соціальним прошарком. В країнах Близького і Середнього Сходу (*Єгипет, Туреччина, Сирія, Ірак, Іран*) селяни становлять 1/3 самодіяльного населення. Проте в решті регіонів ситуація дещо інша. І якщо в *Індонезії, Малайзії, Філіппінах* цей відсоток становить 40 – 55%, то в *Індії, Китаї, Лаосі, Камбоджі, Таїланді* ця частка сягає 75%. ***Не дивлячись на те, що упродовж ХХ – початку ХХІ ст. світ східного села значно змінився, саме воно залишається основним оплотом традиційності.*** За усієї регіональної специфіки трансформації селянства в країнах Сходу загальною тенденцією стало розшарування селян-общинників, унаслідок чого на одному полюсі опинилися заможні прошарки селянства, а з іншого – чисельний прошарок безземельних сільськогосподарських працівників. Достатньо помітним є процес маргіналізації нижчих груп і найдрібніших селянських господарств. На їх основі стали виникати контингенти сезонних та інших сільськогосподарських робітників.

Загалом же нині прийнято виділяти *три групи країн, що обрали ринкову модель*, відповідно до темпів економічного розвитку та місця в світовій економіці:

– *Нові індустріальні країни*, для яких були притаманні надвисокі темпи економічного зростання і макроекономічних показників, наголос на виробництві високотехнологічної, наукоємкої, конкурентноспроможної продукції обробної промисловості, експортна орієнтація на ринки розвинутих країн. Прийнято виділяти декілька хвиль неоіндустріалізму. Першу склали чотири східноазійські “дракони” (*Республіка Корея, Тайвань, Сінгапур, Гонконг*) і три латиноамериканські країни – *Бразилія, Аргентина, Мексика*, за якими пішли країни другої хвилі (*Таїланд, Малайзія*). Уже говорять про третю (*Індонезія, Туреччина*) й навіть четверту хвилі (*Філіппіни, Іран*) НІК (концепція “гусиного клину”). Лідером “клину” прийнято вважати Японію.

– *Країни ОПЕК (Організація країн-експортерів нафти)* – 12 нафтодобувних країн, 10 з яких – країни Сходу (*Іран, Ірак, Кувейт, Саудівська Аравія, Катар, Лівія, ОАЕ, Алжир, Нігерія, Ангола*). Для них притаманні високі макроекономічні показники, у більшості випадків – високі стандарти життя, проте успіхи ці пов’язані виключно з розвитком нафтодобувної та подекуди нафтопереробної промисловості.

– *Країни, що розвиваються*. Ця невизначена група охоплює решту країн Азії та Африки. Деякі з них останніми десятиліттями демонструють високі темпи економічного розвитку та усе впевненіше займають свою нішу на світових ринках (*Індія, Пакистан* тощо).

Різноманітні концепції неоколоніалізму покликані були пояснити й обґрунтувати закономірності розвитку країн “третього світу”, котрі обрали капіталістичну модель. Очевидно, що в добу “холодної війни” *проблема неоколоніалізму не могла не тлумачитися у руслі панівних ідеологій та підпорядкованих їй світоглядно-методологічних парадигм*. Так, у *радянській історіографії*, а також в історичній думці тих держав, в яких марксизм був панівною ідеологією, *в 1960 – 1980-х рр. неоколоніалізм розглядався в контексті ленінської теорії колоніалізму*. В праці “*Імперіалізм як вища стадія колоніалізму*” В. Ленін доводив, що колоніалізм є невід’ємним атрибутом капіталістичної системи, що без експлуатації колоній та залежних територій капіталізм як система неможливий. Відповідно до цієї концепції, виділялися *три стадії колоніалізму*:

– *“торговий колоніалізм” (поч. XVI – сер. XVIII ст.)*, що характеризувався гонитвою за “колоніальними” товарами для вивозу їх до Європи;

– *“колоніалізм епохи промислового капіталу”, або “колоніалізм періоду першого етапу промислового перевороту”, або “період експлуатації засобами промислового капіталу” (II пол. XVIII – кінець XIX ст.)*; основним методом експлуатації колоній і напівколоній ставав вивіз товарів із метрополій до цих країн;

– *“колоніалізм епохи імперіалізму”, або “колоніалізм періоду монополістичного капіталу”, або “колоніалізм періоду другого етапу промислового перевороту” (кінець XIX – початок XX століття)*; основним засобом експлуатації тут виступають вивіз капіталу до колоній та напівколоній.

У ході процесу деколонізації Африки та Азії та після нього з'явилися обвинувачення з боку лідерів низки молодих держав, підхоплені радянськими марксистськими теоретиками, що ці країни підпали під нову форму колоніалізму, здійснюваного колишніми метрополіями та іншими розвинутими країнами Заходу, передусім США. Цей термін в обґрунтованій формі вперше з'явився в праці першого президента республіки ГАНА *Кваме Нкрума “Неоколоніалізм як остання стадія імперіалізму”¹ (1965 р.)*. Нкрума стверджував, що *“на місці колоніалізму як головного знаряддя імперіалізму ми маємо сьогодні неоколоніалізм”*. Згодом термін *“неоколоніалізм”* увійшов у вжиток *зادля пояснення зовнішнього втручання у справи слаборозвинутих держав*. У політичній площині в роки “холодної війни” гасло боротьби з неоколоніалізмом було стрижнем зовнішньої політики ряду країн Африки, Азії та Латинської Америки.

В радянській історіографії теорія неоколоніалізму остаточно викристалізувалася на середину 1970-х років². Під неоколоніалізмом розумілася *стратегія і тактика імперіалізму стосовно країн, що розвиваються, форми, методи і засоби нав'язування їм капіталістичного шляху, збереження їх залежного і експлуатованого становища в системі світового капіталізму*. Можна виділити *основні принципи теорії неоколоніалізму* в радянській історіографії 1960 – 1980-х рр.:

– неоколоніалізм – це нова політика імперіалізму стосовно нових молодих держав, нова система поневолення народів;

– так як капіталізм без колоніалізму неможливий, в історичній перспективі неоколоніалізм є неминучим;

– історичною передумовою зародження неоколоніалізму є розпад колоніальної системи і постання на її місці нових суверенних держав;

– на відміну від попередніх стадій колоніалізму, що являли собою в основному стихійні процеси, неоколоніалізм зароджується як наслідок вимушеного переходу до продуманої, чітко розробленої концепції;

– наслідком політики неоколоніалізму є експлуатація, а не розвиток відсталих частин світу; капіталовкладення в межах політики неоколоніалізму збільшують, замість того, щоб зменшувати, прірву між бідними і багатими країнами світу;

– в умовах “холодної війни” неоколоніалізм має тлумачитися як антикомунізм, як засіб перешкоджання світовому тріумфу “соціалістичної системи”.

В якості аргументів безперспективності капіталістичного шляху розвитку молодими незалежними країнами марксистські вчені наголошували на наступному:

– капіталізм як система давно пережив свій зеніт і переживає кризу, а тому не здатен запропонувати народам альтернативну соціалізму соціальну модель;

– капіталізм, що породив колоніалізм, сприймається народами як несправедливий, базований на економічному і національному поневоленні;

---

¹ У 1989 р. в СРСР вийшла поштова марка на честь К. Нкрума як першого президента Гани та теоретика неоколоніалізму.

² Див.: Мнацаканян М. Колониализм и его исторические формы. – М., 1976.

– капіталізм не здатен швидко подолати вікове відставання країн що звільнилися.

У радянському сходознавстві в межах теорії неоколоніалізму панівною стала **“теорія залежного розвитку”** (теоретики – *Інститут Світової економіки і міжнародних відносин АН СРСР: Р.М. Аваков, Є.А. Брагіна, В.В. Крилов, К.Л. Майданик, Г.І. Мирський та ін.*). **Згідно з нею, світовий імперіалізм закріплює нерівноправне становище нових країн у міжнародному розподілі праці, нав’язує таку модель капіталістичного розвитку, котра забезпечує йому можливість, як і раніше, грабувати країни, що розвиваються, використовувати їх в якості аграрно-сировинного і аграрно-промислового придатку, а також ринок збуту своєї продукції.**

Як наслідок – **неоколоніалізм є хибним шляхом, країни, що обрали капіталістичну модель, обрали шлях до занепаду та поневолення.** Відтак єдиною альтернативою цьому шляхові є **“соціалістична орієнтація”**.

На відміну від марксистської теорії неоколоніалізму, в якій ключовою є категорія **“експлуатація”** стосовно взаємин між розвинутими державами Заходу і країнами, що звільнилися, в історичній думці країн Західної Європи і США ця взаємодія тлумачилася через категорію **“співпраця”**. Різноманітні теорії (в марксистській думці вони визначалися як **“буржуазні і реформістські теорії”**) охоплювали сфери економіки, політики, соціальних відносин, ідеології країн, що розвиваються. В радянській історіографії їх умовно розподіляли на дві групи:

– спеціально розроблені для країн, що розвиваються, варіанти буржуазних і реформістських теорій загального характеру (теорія **“трансформації капіталізму”**, **теорія гармонії інтересів**, **теорія змішаної економіки** тощо);

– концепції і теорії, покликані безпосередньо захищати політику неоколоніалізму (**теорії “взаємозалежності”**, **“партнерства”** тощо).

Західні вчені наводили наступні аргументи на користь капіталістичного розвитку країн, що звільнилися:

– економіка колишніх колоній тісно прив’язана до економік метрополій, інтегрована у світове господарство;

– там слабкі прошарки, які б могли стати активними агентами соціалістичної перебудови суспільства, навпаки, більшість нових страт тяжіє до західного способу життя, стандартів і культури;

– ідеї наукового соціалізму не здатні конкурувати з націоналістичними та релігійними ідеями, поширеними в країнах Сходу.

В західній історіографії панівною стала концепція **“модернізації”** країн, що обрали капіталістичну модель. Згідно неї, **соціально-економічний прогрес країн вимагає глибокої модернізації структур, здійснення в економіці, соціальній і суспільно-політичній сфері таких заходів, які б відкрили шлях до розвитку капіталізму за західним зразком.**

В ряді країн (*Франція, Португалія*) поширеними були теорії т.з. **“патерналістського неоколоніалізму”**. Вони є похідними від колоніальних ідеологій цих країн, розроблених у ХІХ ст. і базувалися на тому, що і **після здобуття**

незалежності колишні колонії потребують протекторату і опіки з боку колишньої метрополії, котра колись взяла на себе відповідальність за долі народів підвладних їм країн. Домінація колишньої метрополії, втручання її у економічні, соціальні, політичні та ідеологічні проблеми нової суверенної держави у довгостроковій перспективі має мати позитивний ефект.

З кінця 1980 – початку 1990-х рр. дослідники усе рідше послуговуються терміном “неоколоніалізм”, подекуди навіть ставиться під сумнів саме це поняття. Життя засвідчило, що економічна співпраця молодих держав зі світовими лідерами має низку позитивних моментів: створення сучасних галузей у колишніх колоніях, прискорення модернізації їхньої промисловості, наповнення ринків споживчими товарами, створення нових робочих місць. Другий етап НТР різко посилив інтеграційні процеси в світі і поставив питання про перехід від економічного самозабезпечення до спеціалізації в рамках єдиної світової економіки. І чимало країн “третього світу” змогли зайняти свою нішу на світовому ринку. До того ж досвід нових індустріальних країн засвідчив, що використання іноземної економічної допомоги не завжди тягне за собою посилення політичної залежності чи відсталості.

З кризою та розпадом СРСР та “світового соціалістичного табору” більшість країн Азії та Африки звернули з шляху “соціалістичної орієнтації”. Навіть якщо нові лідери і заявляють про небажання слідувати у фарватері Заходу й прагнення знайти свій “власний” шлях, практично усім їм притаманним є орієнтування на принципи ринкової економіки та прагнення увійти до світового ринку.

Тому останнім часом більшість спеціалістів вбачають головну причину відставання країн, що звільнилися, не в неоколоніалізмі (під ним усе частіше розуміють військово-політичне втручання у справи незалежних країн), а в недостатній модернізованості, в корумпованості та безгосподарності еліт, у невмінні урядів здійснювати реалістичну політику посилення своїх країн, у політичній та військовій нестабільності в середині країн та в окремих регіонах.

3. Завершення “холодної війни”, розпад СРСР та “світової соціалістичної системи”, котра цю ідеологічну війну прогнала, докорінним чином позначилося на розвитку країн “третього світу”. Зі зникненням першої наддержави друга і на той час єдина наддержава – США – поступово втрачала інтерес до країн Азії та Африки, сфокусувавши свою увагу на країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Залишившись без економічної, фінансової, військово-політичної та ідеологічної підтримки з боку своїх колишніх могутніх покровителів, більшість країн залишилися наодинці зі своїми проблемами. Суттєво зросло число локальних і регіональних конфліктів, внутрішньополітичної напруги в регіонах, стабільність в яких десятиліттями забезпечували світові лідери. Особливо ця тенденція проявилася в Африці.

В постбіполярному світі переважна більшість країн, котрі раніше орієнтувалися на СРСР, стали на шлях реформ, спрямованих на побудову ліберальної ринкової економіки, прагнули заручитися фінансово-економічною підтримкою з боку Заходу. Значна група країн, котра і до цього орієнтувалася на Захід, переживала

труднощі, пов'язані з охолодженням уваги до них після завершення глобального ідеологічного протистояння. Відтак зросла відповідальність місцевих еліт і далеко не багатьом із них вдалося зорієнтуватися у нових реаліях і запропонувати ефективну модель розвитку своїх країн.

Загалом же слід мати на увазі, що сучасний Схід суперечливий і неоднозначний. Дослідники звертають увагу на те, що розвиток неєвропейського світу за декілька останніх десятиліть суттєво змінив його обличчя. Звичайно, що Схід ніколи не був єдиним або принаймні одноманітним. Він завжди різнився і за рівнем розвитку, і за типом цивілізаційної і тим більше релігійної культури, і за багатьма іншими параметрами. Проте за усіх цих зауваг завжди було дещо спільне, що об'єднувало між собою увесь неєвропейський світ і відрізняло його від Європи. Це і панування командно-адміністративної системи, і принижена роль приватного сектору, і пов'язане з останнім безправне становище підданих. І на межі другого і третього тисячоліть те, що раніше розділяло світ не лише відходить на другий план, але й немов розмивається, поступово щезає як структуроутворююча ознака неєвропейського світу.

Проявляється це у тому, що у світі утворилася група країн Сходу (передусім, Східної Азії), котра структурно буквально на очах декількох поколінь перестає бути Сходом у класичному розумінні слова. У такому ж напрямку, проте значно повільніше, крокують і низка країн Південно-Східної Азії. Частина ж країн Сходу досить успішно поєднує в собі елементи старої та нової структур. І лише решта країн досить твердо тримаються за збереження старої структури або просто не спроможні домогтися суттєвих результатів у спробах її трансформації. А саме від цих результатів, як засвідчує досвід, залежить успішне (чи не зовсім) прилаштування країн Сходу до світу, що глобалізується.

Авторитетний сходознавець Л.С. Васильєв¹ виокремлює *три основні моделі розвитку сучасного Сходу*.

1. Японська модель (гармонійного синтезу), яскравими представниками якої є сама Японія, Республіка Корея, Китайська республіка (Тайвань), Сінгапур). Ці країни багато у чому *зближуються із євроатлантичними стандартами за багатьма параметрами*: їм притаманне повне, практичне абсолютне панування вільного ринку з конкуренцією приватних власників, котрі його формують. При цьому *слід відзначити високу регулюючу і патронуючу роль держави*, котра регулює системи мит, податків, банківських ставок тощо. Успішність і ефективність цієї моделі продемонструвала Японія в роки “економічного дива”, і нині цим шляхом йдуть чимало інших країн. Проте *орієнтація на західні стандарти* (передусім соціальні, що знайшло відображення у суттєвому підвищенні рівня життя населення) *не означала знищення традицій*. Тому Японія залишається Японією, Корея – Кореєю а Гонконг ніколи не втрачав свого китайського обличчя. Через свою незаперечну ефективність ця модель залишається взірцем для багатьох держав Сходу, щоправда, поки що недосяжним.

---

¹ Див.: Васильєв Л.С. История Востока. – Т.2. – М., 1998.

2. Індійська модель (симбіозу). Ця модель відрізняється від першої внутрішньою неоднорідністю, яскравими контрастами. *Йдеться про значну групу країн, котрі досягли значних успіхів на шляху будівництва економічного і політичного секторів за західним зразком, проте не змогли ще трансформувати свою внутрішню структуру.* На практиці це означає, що значна частина території країни (передусім міста) та її населення уже існують в рамках нової, трансформованої за західним зразком економічної структури, в межах держави функціонують усі необхідні атрибути західної суспільно-політичної моделі з багатопартійною системою, демократичними процедурами, модерним судочинством тощо. У той же час значна частина (в ряді країн – переважна) населення продовжує жити в межах звичного для їх предків життєвого укладу, лише зовні відчуваючи нововведення. І хоча обидві ці частини контактують між собою, формують єдиний організм, вони залишаються внутрішньо автономними та дуже різними. Найбільш типовою країною цього ряду є *Індія* з її системою каст і общин. До цієї ж групи відносять багато країн Південно-Східної Азії, від *Таїланду* до *Індонезії*, а також країн ісламу (*Туреччина, Пакистан, Єгипет*). *Прогнозованою тенденцією розвитку країн цієї групи є поступовий рух у бік єврокапіталістичних стандартів.* Проблемою залишається наявність сильної традиційної складової, що створює небезпеку внутрішньої нестабільності, про що свідчить досвід Єгипту, інших арабських країн, Туреччини тощо.

3. Африканська модель (традиційна). Для цієї групи, найбільшою за числом країн, *притаманні не поступ і тим більше стабільність, а дедалі більше відставання і перманентна криза.* Саме в них ситуація найменш перспективна і ускладнюється внутрішніми кризами, конфліктами, котрі набувають регіонального та подекуди глобального характеру. Це переважна більшість африканських країн, частина ісламських країн (*Афганістан, Бангладеш*) та країн Південно-Східної Азії (*Лаос, Камбоджа, Бірма* тощо). Хоча в більшості цих країн єврокапіталістична структура представлена (а подекуди займає вагомі позиції в економіці), традиційна, відстала, іноді напівпервісна периферія вагома і задає тон. У даному разі також можна говорити про певний симбіоз (як у випадку з другою моделлю), проте тут він не є запорукою стабільності і не тяжіє до внутрішнього синтезу. Країни цієї моделі приречені на відставання і розрив між ними та країнами перших груп, не кажучи вже про Захід, у подальшому буде лише зростати. Серед факторів цього можна назвати і низький вихідний рівень розвитку, і бідність ресурсів, і відсутність ідеологічного фундаменту, і незавершений націогенез у більшості африканських країн та багато інших.

У цю умовну схему вписуються не усі країни Сходу. Частина їх немов знаходиться поза нею. Це стосується, передусім, таких країн, як *КНР* та *В'єтнам*, котрі енергійно започаткували трансформацію структури, а також *Корейська народно-демократична республіка*, де така трансформація можлива у перспективі.

На думку вченого, перші дві моделі життєздатні, самодостатні і в допомозі зовні (за умов відсутності “форс мажорних” чинників) не потребують. У той же час третя група країн у сучасних умовах є явно не життєспроможною. В кращому з його

варіантів розвитку за цією моделлю веде до стагнації, в гіршому – до кризи та катастроф. Ця група країн не здатна жити без допомоги ззовні у самому елементарному сенсі цього слова: більшість країн Африки не в змозі прогодувати своє населення. Це ж можна сказати і про найбільш бідні країни Азії. До того ж слід мати на увазі, що в країнах другої і третьої моделі, включно із Китаєм, сьогодні проживає більшість населення світу, котре поки що не охоплене благами цивілізації або ж знайоме з ними у дуже незначній мірі. Тому актуальним є пошук нової стратегії розвитку, котра має включати в себе наступні принципи:

- обмеження ролі ринку і сучасної економіки і орієнтація і того, й іншого на оптимізацію аграрного сектору, здатного забезпечити гарантоване існування населення;

- мобілізації усіх можливостей (під егідою власних держав, міжнародних організацій, країн-донорів) задля зростання врожайності та боротьби з природними аномаліями (повені, посухи тощо);

- регулювання народжуваності у відсталих країнах, хоча практика засвідчує, що домогтися цього дуже важко.

При цьому всьому стратегія розвитку (вона ж – стратегія допомоги відсталим країнам і частині населення, не здатній себе забезпечити) не може виходити з прагнення “підтягти” країни третьої групи до другої або другої до першої. Напевне, що доцільнішим є усе ж таки відштовхуватися від уже існуючої різниці в рівнях розвитку, тим більше що змінити це досить складно, принаймні у короткостроковій перспективі. *Тому ставити перед собою світова спільнота має лише реальні завдання, головним з яких є забезпечити життєвий мінімум для найбільш відсталих країн світу.*

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ДО РОЗДІЛУ 1.

1. Актуальные проблемы истории колониализма: “Круглый стол” // Новая и новейшая история. – 1989. – № 4. – С.74 – 93.
2. Алаев Л.Б. Империя: феномен или этап развития // Вопросы истории. – 2000. – № 4 – 5. – С. 148 – 155.
3. Африка: колониализм и антиколониализм (XIX – XX вв.). – М., 1990. – 195 с.
4. Африка. Колониальное общество и политика: Сб. ст. – М., 1993. – 213 с.
5. Балезин А.С. Европейские миссионеры и встреча культур в Африке // Новая и новейшая история. – 2006 – № 3. – С. 222 – 229.
6. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.: Пер. з фр. – Т. 1. – К., 1995. – 543 с.
7. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.: Пер. з фр. – Т. 2. – К., 1995. – 1998. – 584 с.
8. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.: Пер. з фр. – Т. 3. – К., 1998. – 630 с.
9. Бродський Р.М., Енольський З.А. Нова історія країни Азії і Африки: Період домонополістичного капіталізму – К., 1979. – 285 с.
10. Бродський Р.М., Енольський З.А. Нова історія країни Азії і Африки: (1871 – 1917). – Львів, 1986. – 333 с.
11. Васильев Л.С. Всемирно-исторический процесс: концептуальный анализ // Преподавание истории в школе – 1993. – № 3. – С. 2 – 8.
12. Васильев Л.С. История Востока: В 2-х т. – М., 1998. – Т. 1. – 495 с.
13. Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1999. – 414 с.
14. Губер А.А., Ким Г.Ф., Хейфец А.Н. Новая история стран Азии и Африки. – М., 1982. – 560 с.
15. Еремеев Д.М. Почему Восток отстал от Запада // Азия и Африка сегодня. – 1989. – № 7. – С. 16 – 20.
16. Еремеев Д.М. Почему Восток отстал от Запада. Продолжение // Азия и Африка сегодня. – 1989. – №9. – С. 29 – 34.
17. Еремеев Д.М. Почему Восток отстал от Запада. Окончание // Азия и Африка сегодня. – 1989. – №11. – С. 10 – 15.
18. Закат империй. Семинар. Часть 1. Системный анализ // Восток. – 1991. – № 4. – С. 74 – 90.
19. Закат империй. Семинар. Часть 2. Аксиология // Восток. – 1991. – № 5. – С. 10 – 25.
20. Зарин В.А. Запад и Восток в мировой истории XIV – XIX вв.: Записки концепции обществ. развития и становления мирового рынка – М., 1991. – 261 с.
21. Иванов Н.А. Упадок Востока и установление мировой гегемонии Западной Европы // Восток. – 1994. – № 4. – С. 5 – 19.
22. Илюшечкин В.П. Теория стадийного развития общества (История и проблемы). – М., 1996. – 406 с.
23. История Востока: В 6 т. / Гл. ред. Р.Б. Рыбаков. – Т.4. Восток в новое время (конец XVIII – начало XX в.): Кн. 1. / Отв. ред. Л.Б. Алаев. – М., 2004. – 608 с.
24. Конрад Н.И. Запад и Восток: Статьи. М., 1966. – 520 с.
25. Крадин Н.Н. Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок // Восток. – 2001. – №.5. – С. 21 – 32.
26. Кривушин И.В. История Африки: В 3-х т. – Т. 1. 1870 – 1918. – М., 2005.
27. Луконин Ю.В., Новиков С.С. Актуальные теоретические проблемы изучения колониализма // Восток. – 1993. – № 6. – С. 167 – 171.
28. Мельянцева В.А. Восток и Запад во втором тысячелетии: уровни, темпы и факторы экономического развития // Восток. – 1991. – №6. – С. 66 – 92.
29. Мельянцева В.А. Восток и Запад во втором тысячелетии: экономика, история и современность. – М., 1996. – 228 с.
30. Мнацаканян М. Колониализм и его исторические формы. – М., 1976. – 240 с.
31. Никитин М.О. Колониализм в Тропической Африке (некоторые аспекты изучения) // Восток. – 1998. – № 1. – С. 65 – 80.
32. Новая история стран Азии и Африки: В 3-х частях / Под ред. А.М. Родригеса. – Ч.1. – М., 2004. – 400 с.

33. Розалиев Ю.Н. Новая и новейшая история стран Азии и Африки. – М., 1987. – 349 с.
34. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: В 2-х т. – Т.1. – Київ, 1995. – 614 с.
35. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: В 2-х т. – Т.2. – Київ, 1995. – 406 с.
36. Френкель М.Ю. К вопросу о периодизации колониализма в Африке // Восток. – 1998. – № 2. – С. 37 – 44.
37. Фурсов А.И. Развитие азиатских обществ в XVII – нач. XX вв.: современные западные теории. – Вып.2. Теории слаборазвитости: поиск внешних факторов развития. – М., 1991.
38. Хазанов А.М. Алфонсу де Албуркерки – создатель португальской колониальной империи // Новая и новейшая история. – 2002. – № 3. – С. 78 – 93.
39. Хазанов А.М. Борьба между Португалией и Османской империей за Индийский океан. XVI век // Новая и новейшая история. – 2003. – № 6. – С. 59 – 105.
40. Черкасов П.П. Судьба империи: Очерк колониальной экспансии Франции в XVI – XX вв. – М., 1983. – 184 с.
41. Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного / Отв. ред. Л.И. Рейснер, Н.А. Симония. – М., 1984. – 581 с.

ДО РОЗДІЛУ 2.

1. Африка: колониализм и антиколониализм (XIX – XX вв.). – М., 1990. – 195 с.
2. Васильев Л.С. История Востока. – Т.2. – М., 1998. – 310 с.
3. Давидсон А.Б. Тропическая и Южная Африка в XX веке // Новая и новейшая история. – 2000. – №5. – С. 10 – 30.
4. Иноземцев В. Британская империя и современная политика // Мировая экономика и международные отношения – 2003. – № 8. – С. 118 – 121.
5. История Тропической и Южной Африки (1918 – 1988) / А.С. Балезин, В.Г. Горшков, Е.А. Глущенко и др. – М., – 1989. – 412 с.
6. Козицький А.М. Новітня історія Азії та Африки (1918 – 1999): Курс лекцій. – Львів, 2004. – 158 с.
7. Кошкин А.А. Первая мировая война и Восток // Новая и новейшая история. – 1998 – №5. – С. 40 – 50.
8. Ланда Р.Г. Мусульманский мир и Первая мировая война // Восток. – 2004. – №1. – С. 57 – 72.
9. Мельянцев В.А. Восток и Запад во втором тысячелетии: уровни, темпы и факторы экономического развития // Восток. – 1991. – №6. – С. 66 – 92.
10. Мельянцев В.А. Восток и Запад во втором тысячелетии: экономика, история и современность. – М., 1996. – 228 с.
11. Мнацаканян М. Колониализм и его исторические формы. – М., 1976. – 240 с.
12. Новейшая история арабских стран Африки (1917 – 1987) / Отв. ред. В.В. Наумкин. – М., 1990. – 469 с.
13. Новейшая история стран Азии и Африки. XX век / Ред. А.М. Родригес. – Ч.І. – М., 2001. – 367 с.
14. Пегушев А.М., Хазанов А.М. Британская империя в XX веке // Восток – 2003 – № 4. – С. 162 – 170.
15. Розалиев Ю.Н. Новая и новейшая история стран Азии и Африки. – М., 1987. – 349 с.
16. Сергійчук І.М. Новітня історія країн Азії та Африки (1918 – кінець XX ст.) – Суми, 2003. – 287 с.
17. Хазанов А.М. Историография португальского колониализма в Африке // Новая и новейшая история. – 1988. – № 6. – С. 56 – 72.
18. Хазанов А.М. “Розовая карта” и борьба европейских держав за раздел португальских колоний // Новая и новейшая история. – 2006. – №1. – С. 207 – 215.
19. Черкасов П.П. Распад колониальной империи: кризис Французской колониальной политики в 1939 – 1985 гг. – М., 1985. – 325 с.
20. Черкасов П.П. Судьба империи: Очерк колониальной экспансии Франции в XVI – XX вв. – М., 1983. – 184 с.

ДО РОЗДІЛУ 3.

1. Александров Ю., Максименко В. Еще раз о проблеме социалистической ориентации // Азия и Африка сегодня. – 1987. – №10. – С. 22 – 26.
2. Африка: колониализм и антиколониализм (XIX – XX вв.). – М., 1990. – 195 с.

3. Балезин А.С. Африканистика XX века: время, люди, взгляды // Новая и новейшая история. – 2002. – № 3. – С. 243 – 244.
4. Белокреницкий В.Я. Восток на рубеже веков – итоги и перспективы // Восток. – 2001. – № 5. – С. 66 – 89.
5. Белокреницкий В.Я. Послевоенная история Востока – как нам ее представлять // Восток. – 2003. – №11. – С. 95 – 103.
6. Брутенц К.Н. Освободившиеся страны в 70-е годы. – М., 1979. – 159 с.
7. Васильев Л.С. История Востока: В 2-х т. – М., 1998. – Т. 2. – 310 с.
8. Волков М.Я. Распад колониальной системы империализма. – М., 1978. – 64 с.
9. Волков М.Я. и др. Третий мир и судьба человечества. – М., 1990. – 206 с.
10. Волков Н., Попов В. Эпоха неоколониализма не состоялась // Международная жизнь. – 1988. – № 10.
11. Давидсон А.Б. Антирасистский расизм? // Новая и новейшая история. – 2002. – № 2. – С. 51 – 70.
12. Давидсон А.Б. Ключевая проблема XXI столетия: последствия распада империй // Новая и новейшая история. – 2006. – №2. – С. 3 – 22.
13. Давидсон А.Б. Последствия распада империй для XXI века // Вестник Российской Академии Наук. – Т. 72. – М., 2002. – №5. – С. 396 – 404.
14. Давидсон А.Б. Тропическая и Южная Африка в XX веке // Новая и новейшая история. – 2000. – №5. – С. 10 – 30.
15. Иванов Ю. Можно ли миновать капитализм? // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №1. – С. 33 – 39.
16. Иноземцев В. Британская империя и современная геополитика // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 8. – С.118 – 121.
17. История Тропической и Южной Африки (1918 – 1988) / А.С. Балезин, В.Г. Горшков, Е.А. Глущенко и др. – М., – 1989. – 412 с.
18. Кауфман А. Ульяновский Р. К вопросу о социалистической ориентации // Азия и Африка сегодня. – 1988. – № 5. – С. 19 – 25.
19. Кива А.В. Национально-освободительное движение: Теория и практика. – М., 1989. – 335 с.
20. Кива А.А. А стоит ли миновать историю? // Азия и Африка сегодня. – 1995. – № 2. – С. 33 – 38.
21. Коваль Б.И. Революционный опыт XX века. – М., 1987. – 542 с.
22. Колониальные империи и неоколониализм в свете кризиса современного миропорядка: возможность переоценки (материалы дискуссии) // Азия и Африка сегодня. – 2004. – №7. – С. 2 – 29.
23. Кривушин И.В. Франция и черная Африка в постимперскую эпоху // Новая и новейшая история. – 2007. – №1. – С. 3 – 20.
24. Крылова Т. Тупики концепции // Народы Азии и Африки. – 1990. – № 6.
25. Ли В., Мирский Г. Социалистическая ориентация в свете нового политического мышления // Азия и Африка сегодня. – 1987. – №8. – С. 26 – 32.
26. Мельянцев В.А. Восток и Запад во втором тысячелетии: уровни, темпы и факторы экономического развития // Восток. – 1991. – №6. – С. 66 – 92.
27. Мельянцев В.А. Восток и Запад во втором тысячелетии: экономика, история и современность. – М., 1996. – 228 с.
28. Мирский Г.И. Роль армии в политической жизни стран “третьего мира”. – М., 1989. – 196 с.
29. Мнацаканян М. Колониализм и его исторические формы. – М., 1976. – 240 с.
30. Немчинов В.М. Незападные формы развития // Восток. – 2001. – № 5. – С. 157 – 164.
31. Никитин М.О. Колониализм в Тропической Африке // Восток. – 1991. – № 1. – С. 65 – 80.
32. Новейшая история стран Азии и Африки. XX век / Ред. А.М. Родригес. – Ч.2. (1945 – 2000) – М., 2004. – 314 с.
33. Новейшая история стран Азии и Африки. XX век / Ред. А.М. Родригес. – Ч.3. – М., 2004. – 272 с.
34. Пегушев А.М., Хазанов А.М. Британская империя в XX в. // Восток. – 2003. – № 4. – С. 162 – 170.
35. Распад Британской империи. – М., 1964. – 647 с.
36. Розалиев Ю. Новая и новейшая история стран Азии и Африки. – М., 1987. – 349 с.
37. Симония Н. Ленинская концепция перехода к социализму и страны Востока // Азия и Африка сегодня. – 1988. – №4. – С. 2 – 6.

38. Симония Н.А. Страны Востока: пути развития. – М., 1975.
39. Субботин В.А. Эволюция системы управления: английская Тропическая Африка после Второй мировой войны // Восток. – 1991. – № 2. – С. 32 – 42.
40. Суховерхов В. В. Формирование новой французской колониальной политики в 1945 – 1946 гг. // Новая и новейшая история. – 2002. – № 1. – С. 35 – 56.
41. Сухоруков А.В. Британское содружество наций: прошлое и настоящее // Новая и новейшая история. – 2006. – №5. – С. 70 – 86.
42. Ульяновский Р. О странах социалистической ориентации // Коммунист. – 1979. – №11. – С. 114 – 124.
43. Хазанов А.М. Историография португальского колониализма в Африке // Новая и новейшая история. – 1988. – № 6. – С. 56 – 72.
44. Хазанов А.М. Крушение последней колониальной империи. – М., 1986. – 224 с.
45. Черкасов П.П. Распад колониальной империи: кризис Французской колониальной политики в 1939 – 1985 гг. – М., 1985. – 325 с.
46. Черкасов П.П. Судьба империи: Очерк колониальной экспансии Франции в XVI – XX вв. – М., 1983. – 184 с.
47. Что осталось от марксизма, или марксизм в XXI веке? – Диалог: Р.Г. Ланда – Н.А. Иванов // Восток. – 1991. – №3. – С. 5 – 19.
48. Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного / Отв. ред. Л.И. Рейснер, Н.А. Симония. – М., 1984. – 581 с.
49. Юрлов Ф. Конец истории или поиск нового пути // Азия и Африка сегодня. – 1997. – № 1. – С. 2 – 7.
50. Юрлов Ф. Конец истории или поиск нового пути. Окончание // Азия и Африка сегодня. – 1997. – № 2. – С. 46 – 51.

